TARİH
1984

I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA
ERMENİLERİN TÜRKLERE YAPTIĞI KATLİAM
FOTOĞRAFLAR

956.101543
DUN
c.4

ATASE

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları
Ankara 2000

Gnkur. ATASE ve Dem.
Bşk.lığı Kütüphanesi
Kayıt No : 029128
Yer No : 21/1984
Kopya No : 1
Geliş Tarihi:

I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA
ERMENİLERİN TÜRKLERE YAPTIĞI KATLİAM
F O T O Ğ R A F L A R

GENELKURMAY ATASE BAŞKANLIĞI KÜTÜPHANESİ
21-1984-0-1-3

Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları

GNKUR
ATASE Bşk.
Kütüphanesi

Demirbaş.: 0000669 0

956.1015 D
=
DUN
k.4

Kapak Fotoğrafı

Ermeniler tarafından şehit edilen ve 16 Şubat 1334 (1918) tarihinde Erzincan Vagavir Köyü'nde bir evin bahçesinde bulunan cesetler.

Yapım
Karizma Ltd. Şti.
Tel: 229 97 19 - 230 40 26

Silâhlı Kuvvetler Dergisinin Ekidir.

SUNUŞ

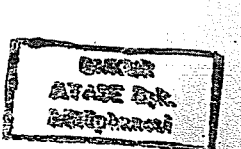
Özellikle jeopolitik konumu nedeniyle Osmanlı Devleti'nin gelişmesini, ilerlemesini ve bölgede güç sahibi olmasını istemeyen dış güçler Osmanlı Devleti'ni parçalamak istiyorlardı. Bu parçalanmayı gerçekleştirmenin en uygun yollarından biri de Osmanlı'da yaşayan azınlıklarla ilgilenmekti. İşte Ermeni sorunu böyle başladı.

Dış güçlerin kışkırtmalarına kapılan Ermeniler, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandılar. Özellikle Anadolu'da yaşayan savunmasız Türk halkına yönelik insanlıkla bağdaşmayacak yakma, yıkma, cinayet, talan ve katliamlara giriştiler. Elbette Türkler de meşru müdafaa haklarını kullandılar ve bu insanlık dışı saldırılara karşı koydular. Ancak büyük güçlerin desteğiyle Ermenilerin Türk halkına karşı saldırıları I. Dünya savaşı boyunca devam etti.

Ermeni meselesinin belli çevrelerce tekrar gündeme getirildiği ve sözde soykırım iddialarının yeniden yoğunlaştığı bu günlerde, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı olarak, tek taraflı yönlendirildiğine inandığımız batı kamuoyuna bazı gerçekleri tekrar hatırlatmayı gerekli gördük. Bunun için de, I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin yaptığı insanlık dışı tutum, davranış, cinayet ve katliamların belgelendiği ATASE arşivinde bulunan fotoğrafları bir albüm halinde okuyucularımıza sunuyoruz.

Çalışmanın gerçeklerin görülmesine yardımcı olacağı inancındayız

Osman N. SOLAKOĞLU
Hava Korgeneral
ATASE Başkanı

10 Şubat 1334 (1918) de Ermeniler tarafından kuyulara atılmış ve vücutlarının çeşitli yerleri balta ile parçalanmış şehitler

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 44

TÜRK–ERMENİ İLİŞKİLERİ, TEHCİR OLAYI VE SÖZDE "SOYKIRIM"

Son günlerde Ermenilerin tarihî emellerini gerçekleştirmek için dünya kamuoyunu aldatmaya yönelik sözde Ermeni soy kırımı iddialarını yoğun bir biçimde tekrar gündeme getirdikleri gözlemlenmektedir.

Biz bu çalışmamızla tarihi süreç içerisinde Ermeni meselesinin ortaya çıkışını özlü bir şekilde bilimsel olarak özetlemeye ve bu konudaki görüşlerimizi aktaracağız.

Osmanlı imparatorluğu'nun, imparatorluk bünyesinde bulunan gayri müslim halka kötü davranmadığı, "millet" adını verdiği dinî topluluklara kendi kendilerini yönetme imkânı ve tam bir muhtariyet verdiği bir gerçektir. İmparatorluktaki Müslümanların dışında belli başlı dinî topluluklar olan Yahudiler, Ermeniler, Rumlar kendi dinî yöneticilerinin idaresinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bunu batılı tarihçiler de kabul ve tasdik etmektedirler. Aşağıya alacağımız satırlar 1909 yılında, yani Osmanlı İmparatorluğu döneminde Paris'te basılmış bir tarih kitabından alınmıştır: "...Türkler Hristiyanlara millî dillerini ve dinlerini bırakmışlar, onlara müdahale etmemişlerdir...Dinî ibadet yerleri (manastırlar) okul vazifesi görmekte ve geçmiş tarihin izlerini muhafaza etmektedir. Kendi dinî liderleri ve onların yönetiminde kendi kanunları vardır...Yani Türkler, bizim himayemiz altındaki ülkelere davrandığımız gibi davranmışlardır. Türkler gayrimüslimlerin siyasî kurumlarını birleştirerek, mahallî teşkilâtlara saygı göstererek, devletleri yok etmişler ancak halkların varlığını sürdürmüşlerdir..." (1)

Osmanlı Devleti'nin bu müsamahalı tutumunun sonucu olarak da imparatorluğun son yüzyılına gelinceye kadar Müslümanlar ve gayri müslimler daima bir barış ve güvenlik içinde yaşamışlardır. Bu sayede Ortodoks Rumlar ve Gregoryan Ermeniler İstanbul'da bulunan patrikleri tarafından bir hiyerarşik sistem içinde yönetilmişler, kendi kiliseleri, okulları, yetimhaneleri, mahkemeleri olmuş, buralarda dillerini ve dinlerini muhafaza ederek geliştirmişler ve kültür faaliyetlerini yürütebilecek vakıflar kurmuşlardır. Askere de alınmadıkları için ticaret, sanayi ve zenaat ile meşgûl olan gayri müslimler çok kısa sürede refah ve zenginliğe kavuşmuşlardır.

Özellikle Ermeniler sanatkârlıkları ile Osmanlı İmparatorluğu'nda her yerde çok iyi bir muamele ve büyük hoşgörü görmüşlerdir. Ermenilere "milleti sadıka" denilmiş; onlara hep güvenilmiş, daha sonraları saraya, askeriyeye alınmış ve çok önemli mevki-

(1) Albert Malet; L'époque Contemporaine, Hachette, Paris, 1909, s. 505.

ler ve görevler verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda çok sayıda Ermeni paşası, bakanı, milletvekili, büyük elçisi, konsolosu, üniversite hocası, yüksek rütbeli devlet memuru olmuştur.

ERMENİ MESELESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Fransız ihtilâlinden sonra bütün dünyada başlayan milliyetçilik hareketleri Osmanlı İmparatorluğu'nda da kendini gösterdi XIX. yüzyıldan itibaren milliyetçilik akımı gelişerek devam etti. Bunun sonucu olarak da Osmanlı imparatorluğu'ndaki istikrar bozuldu. Önce Rumlar, sonra Arnavutlar, Araplar ayaklandılar. Her grup kendi millî toplumunu kurmak istiyordu ve bu yönde çalışmaya başladı. XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla geçtiğimiz sırada Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayri müslimlerden Rumlar, Sırplar, Bulgarlar ve diğerleri bağımsız olmuşlar, hristiyanlar arasında sadece Ermeniler bağımsız olamamışlardı. Zira oturdukları yerlerde çoğunlukta değildiler. İmparatorluktaki diğer Hristiyanlar kadar yoğun bir şekilde belli bölgelerde oturmuyorlardı. Bunun

Van isyanı sırasında Ermeni Taşnak çetelerinden bir grup

üzerine Ermeniler, Hınçak ve Taşnak millî teşkilâtlarını kurarak terör ve propaganda yoluyla bağımsızlıklarını elde etmek istediler. Plânları kabaca şöyleydi: İmparatorluktaki Müslümanlara karşı savaşabilecek bir çoğunluktan yoksun olduklarından, önce Müslümanlarla Ermenileri birbirine düşürecekler, isyanlar çıkaracaklar ve böylece Avrupa devletlerini silâhlı mücadeleye zorlayarak, onların müdahalesi ve yardımı ile de Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kuracaklardı. Bunun için de en önemli metodları terördü. "...Terör halkın (Ermenilerin) korunmasının ve onların Hınçak programına güven duymasının bir metodu..." idi.(2) Böylece, Ermeniler sadece doğu vilâyetlerinde terör ve isyan hareketleri çıkarmakla kalmamışlar, başta İstanbul ol-

I. Dünya Savaşı'nda Ruslarla birlikte savaşan Hınçak Ermeni gönüllü alayından bir bölük

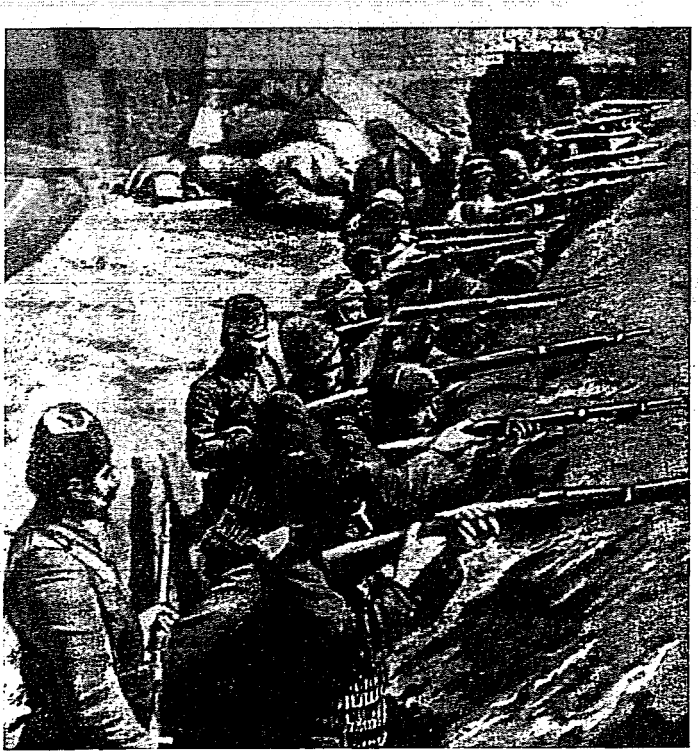
mak üzere diğer büyük merkezlerde Rusya ve diğer devletlerden sağladıkları silâh ve para yardımı ile isyan ve teröre başvurmuşlardır."...Hedefleri olan çabucak gerçekleştirebilecek topyekûn bir ayaklanma başlatmanın en uygun zamanını da Türkiye'nin harbe girdiği zaman"(3) olarak belirlemişlerdi.

Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatarak, yılgınlığa düşürmek ve Ermenilerin kendilerinin saydıkları toprakların Os-

(2) Louise Nalbandian; Armenian Revolutionary Movement, California University Press, 1963, s. 110.
(3) a.g.e.; s. 111.

manlı ile savaşan Rusya tarafından bir an önce işgal edilmesini sağlamak amacıyla, imparatorluğun çok yerinde bir ayaklanma plânı yapmışlardır. Savaş sırasında Osmanlı askeri olarak Müslümanlarla birlikte cephede Ruslara karşı savaşan az sayıda Ermeni de olmuştur, ama Ermenilerin çoğunluğu cephede düşmanla birlikte Osmanlı askerlerine karşı savaşmış, cephe gerisinde olanlar da kadın, çocuk, yaşlı demeden Türk olan, Müslüman olan herkese karşı katliama girişmişler ve içinde yaşadıkları ülkeyi parçalayarak bağımsız bir devlet kurmak çabasına düşmüşlerdir. 1914 yılı ortalarından başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu bölgesindeki yerleşim yerlerinde kurulan gizli Ermeni çetelerine silâh ve cephane dağıtılmıştır. Savaşın başlamasından hemen sonra da Ermeniler Van şehri bölgesinde ayaklanmışlar, çevredeki Müslümanları katlederek o bölgede bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir.

Osmanlı Devleti, başta doğu vilâyetleri olmak üzere Anadolu'da başlayan Ermeni isyanlarını aldığı mahallî tedbirlerle yatıştırmaya uğraşmıştır. Ancak mahallî tedbirler çok etkili olamamış, bunun sonucu olarak da Ermeniler, özellikle Doğu Anadolu'da hem savaş alanında, hem cephe gerilerinde, hem ordu için hem de sivil halk için gerçek bir tehlike oluşturur konuma gelmiştir. Aslında Osmanlı Devleti çok daha

1915 Van İsyanı'na katılan Ermeni çetelerinden bir grup

önceden, istihbaratı sayesinde, doğuda Ruslara karşı yapılacak bir savaşta Ermenilere Osmanlı toprakları üzerinde bağımsızlık vadedildiğini ve Rusların Osmanlı Devleti'nden alacağı toprakların Ermenilere bırakılacağına dair söz verdiğini öğrenmiş durumdaydı.(4) O zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü adamı Başkomutan Vekili Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talat,Paşaya gönderdiği 2 Mayıs 1915 tarihli gizli bir telgrafta "Van gölü etrafında ve Van vilâyetinde isyan ve ihtilâl için bir ocak hâlinde olan Ermenilerin o bölgeden kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması fikrinde" olduğunu, Rusların 20 Nisan 1915'te kendi sınırları içinde bulunan Müslüman halkı cephelere sürdükleri gibi, buna "misilleme olarak ya merkûm (söz konusu) Ermenileri ve ailelerini Rusya hududuna sürmek yahut merkûm Ermenileri ve ailelerini Anadolu içlerinde muhtelif yerlere dağıtmak fikrinde" olduğunu ve bu iki yoldan birinin seçilmesini bildirir.(5) Bu telgraf bir askerî yazışmadır. Bir resmî rapordur. Bu telgraf tarihî bir bilgi vermek amacıyla değil, bir olayı aydınlatmak veya kesin çözüme kavuşturmak için gönderilmiş bir belgedir. Tarihçileri yanıltmak, onlara karşı kendi tezlerinin doğruluğunu ispatlamak gibi bir düşünce de söz konusu değildir. Sonradan yayımlanmak üzere kaleme alınmamıştır. Aşağıya bu belgeyi dürüstlük ve samimiyetle yorumlayan bir Fransız araştırmacının görüşlerini ve yorumlarını aynen alıyoruz. Hem Ermenilerin, hem de bazı batılı tarihçilerin Türklere karşı kullandıkları "Ermeni soy kırımı" iddiasına en güzel cevaplardan birini yine bir batılı araştırmacının kaleminden aktarmak istiyoruz. Fransız araştırmacı Georges de Maleville 1988 yılında Paris'te yayınladığı "1915 Ermeni Trajedisi" adlı kitapta Enver Paşanın bu telgrafını şöyle yorumluyor: " **...Bu mektup son derece önemlidir. Biz, Türklerin bunu şimdiye kadar gündeme getirmediğine şaşıyoruz.**

Gerçekten de bu belgenin otantikliği ne tartışılabilir ne de tartışılmıştır. Hatta yayınlanmak için bile yazılmamıştır.

Bu mektup açık bir samimiyetle aşağıdakileri göstermektedir:

a. Bir kere, düşmana karşı sempati beslediğinden endişe edilen halkın yerlerini değiştirme inisiyatifi Türkler tarafından ele alınmamış, aksine Ruslar tarafından 20 Nisan 1915'te ele alınmıştır. Enver'e bu fikri veren Ruslar olmuştur. O da Rusların yaptıklarına mukabele (karşılık) olarak (ki Rusya'daki Türkler Ruslara karşı isyan da etmemişlerdi) bu fikri düşünmüştür.

b. Enver Paşaya Ermeni toplumu göç ettirme fikri Van gölü etrafındaki Ermenilerin ayaklanmaları ve ihtilâl için bir ocak hâlinde bulunmalarından sonra gelmiştir.

c. Ayrıca Enver, mektubu yazdığı tarihte, isyan etmiş Ermenilerle ilgili

(4) Gnkur. ATASE Arşivi K. 2815, D. 59, F-2.

(5) Genkur ATASE Arşivi; K. 44, D. 207, F. 2. Azmi Süslü; Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Van, 1990, s. 110, Kamuran Gürün; Ermeni Dosyası, Ankara, 1983, s. 206.

hiçbir karar almamış; aksine, Ermenileri ya askerî hatların önüne ya da geri bölgelere yerleştirme konusunda bir alternatif teklif etmiştir.

d. 2 Mayıs 1915'te Enver tarafından öngörülen tedbirler sadece Doğu Anadolu'da isyan etmiş Ermenilerle ilgilidir.

Bu belge açıkça göstermektedir ki, Türkiye'nin düşmanlarının ısrarla öne sürdükleri fikir asla olmamıştır. Yani, etkili üç üyesinden biri Enver olan İttihat ve Terakki yöneticilerinin 1915 yılı başlarında Ermenileri yok edecek gizli bir imha plânları yoktur. Zira, daha göç ettirme kararı alınmadan üç hafta önce, 2 mayıs 1915'de Enver Paşa'nın zihninde oluşmuş hiçbir proje yoktur, sadece bir fikir söz konusudur."(6)

"...Eğer, Türk Hükûmeti, Ermenileri daha iç bölgelere naklettirme gibi görünüşe göre daha insancıl olan Enver'in ikinci fikri yerine, birinci hâl tarzını kabul etmiş olsaydı ve Anadolu'daki Ermenileri, Rusların Türklere yaptığı gibi, cephe hattına sürseydi ne olacağı tahmin edilebilir. Ayrıca Ermeniler, Van'ın Türkler tarafından alınması sırasında aynı şeyi Türklere yapmışlar

Ruslarla birlikte çarpışan Hınçak gönüllülerinden bir grup

(6) Georges de Malville; La Tragédie Arménienne de 1915, Paris, 1988, s. 52.

ve yüzbinlerce kişi cephe hatları asanıda, açılan ateşlere hedef olmuşlar ve büyük bir kısmı da katlolmuşlardır.

Fakat Türkler şerefli davrandılar. Rusların yaptıklarını kopye etmediler. Bunun yerine Türkler, beceriksizce, daha insanî olan hâl tarzını, Ermenileri geri bölgelere nakletme yolunu seçtiler. Bu hâl tarzını da beceriksizce uyguladılar ve sonunda dram yaşandı.

Fakat burada şu kanaat kesin beliriyor: İmha plânı ve soy kırım olmamıştır. Alınan tedbirlerin kronolojik sıralaması da bunu doğruluyor."(7)

"...Bu tedbirin amacı gayet açıktır. Ermenilerin bir ihtilâl ocağı hâline gelmelerini önlemek söz konusudur. O çağda temerküz (toplama) kampları söz konusu değildir. Söz konusu olan Müslüman ahali arasına katılmış ve dağıtılmış Ermeni aileleri için yeni köyler ortaya çıkarmaktadır.

Ayrıca bu belgenin de samimiyetinden asla şüphe edilemez. Zira bir iç yazışmadır. Yayınlanmak üzere kaleme alınmamıştır..."(8)

Fransız araştırmacının da dürüstlükle belirttiği gibi Osmanlı Devleti daha insancıl olan ikinci yolu seçmiş ve askerî sebeplerden ötürü Doğu Anadolu'da devlete baş kaldıran Ermenileri savaştan sonra evlerine dönmek üzere Suriye'ye ve Filistin'e göç ettirmeye karar vermiştir. Cephelerde savaşın güvenle sürdürülmesi ve yurt içinde de emniyetin sağlanması için başka yol da yoktur. Bu tamamen bir askerî tedbirdir. Fransız araştırmacı aynı kitabında bu askerî tedbir olayını da şöyle yorumluyor:

"...Bütün ülkelerde, bütün rejimlerde, savaşan orduların kurmayları savaş bölgesinde bulunan ve birliklerin hareketlerini engelleyen toplulukları geri bölgelere doğru boşaltırlar. Hele hele bu topluluklar hasmane davranıyorsa...Kamuoyunun bu sıkıntı verici ama gerekli tedbirlere söyleyecek hiçbir şeyi yoktur. Meselâ 1939-40 kışında, Fransız radikal sosyalist hükûmeti Maginot hattının doğusunda Rhine vadisinde bulunan Alsace köyleri halkının tamamını boşalttı ve Fransa'nın güneybatısında özellikle Dordogne'a nakletti.

Bu halk Almanca konuşuyordu, hatta Almanlara sempati duyuyordu. Fransız ordusunu da bu durum rahatsız ediyordu. Bu halk 1945'e kadar boşaltılan ve bazan yıkılan yerlerinden uzakta Fransa'nın güneyinde kalacaktı. Ve Fransa'da hiç kimse barbarlık diye bağırmadı...Osmanlı Hükûmeti'ni bu kararları almaya iten sebepler tamamen meşrudur. Bu konuda hiçbir

(7) a.g.e.; s. 53
(8) a.g.e.; s. 54.

eleştiri getirilemez. Fakat bu kararların ve bunlara bağlı tedbirlerin icrası dramatik ve felâket oldu..."(9)

Osmanlı Hükûmeti de tamamen askerî güvenlik düşüncesiyle 27 Mayıs 1915'te "Tehcir Kanunu" (Göç Ettirme Kanunu) olarak bilinen bir kanun hükmünde kararname çıkardı. Buna göre:

"1. Savaş hâlinde ordu, kolordu, tümen ve mevki kumandanları, yurt savunması, asayişin korunması ve hükûmet emirlerine karşı halk tarafından karşı koyma, direnme veya silâhlı tecavüz vakî olursa buna karşı derhal askerî kuvvet kullanarak hareketi bastırmaya, tecavüz ve direnmeyi yok etmeye yetkili ve mecburdur.

2. Ordu, kolordu ve tümen kumandanları askerî gerekler karşısında casusluk, hiyanet hâlinde görecekleri kasaba ve köy halkını, teker teker veya toplu halde diğer yerlere sevk ve iskân ettirebilirler."(10)

Kanun dikkatle incelenince bunun sadece Ermenilerle ilgili olmadığını, esasen kanunda hiç Ermeni adının zikredilmediğini, söz konusu edilenlerin Osmanlı Devleti'ne isyan edenler olduğunu hemen fark etmek mümkündür.

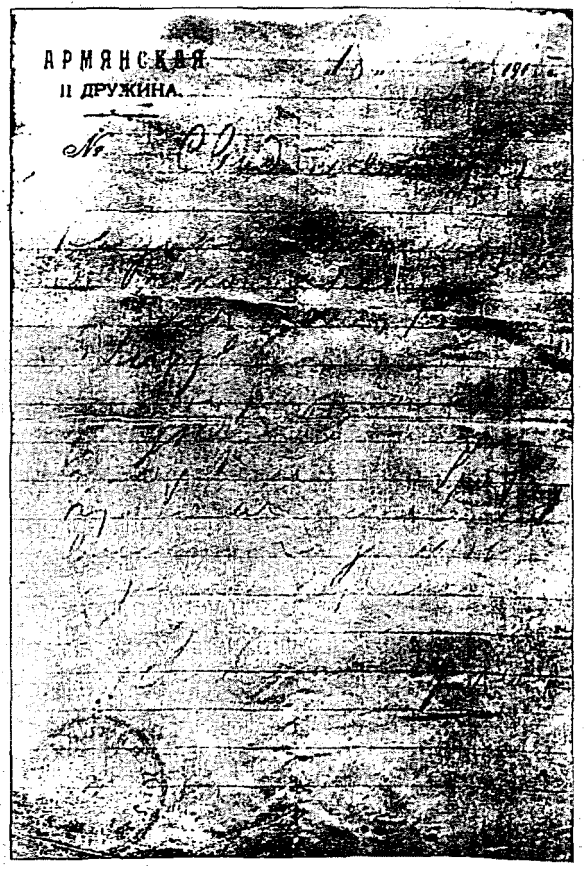
Bu kanuna göre Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne isyanı ve Osmanlı'nın savaştığı Ruslara yaptıkları yardımlar dikkate alınarak bunlardan sorumlu olan Ermenilerin göç ettirilme işlemlerine başlanmıştır. Bu göç işlemi önce Doğu Anadolu'daki Ermenilere uygulanmış; daha sonra İzmit ve diğer iç bölgelerdeki Ermeniler de olay çıkarınca bütün Anadolu göç kapsamına alınmıştır. Zira özellikle kıyı bölgelerdeki Ermeniler, kendileri kabul etmeseler de, Osmanlı Devleti'nin savaştığı müttefik ülkelerin donanmalarına istihbarat raporları veriyorlardı. Meselâ Silivri'deki Ermeni tayfalar ingiliz denizaltılarının ikmalini yapıyor; Dörtyol'da ise İskenderun körfezindeki bir Ermeni köyü İngiliz ve Fransız filolarına işaretler veriyorlardı.(11) Ancak Türkiye'de yaşayan Katolik ve Protestan Ermeniler bu mecburî göçün dışında tutulmuş, sadece isyan ve olay çıkaran Gregoryan Ermeniler göç ettirilmişlerdir.

GÖÇ VE ALINAN TEDBİRLER

Aslında askerî bölgedeki Ermenileri başka yerlere göç ettirme olayı, "Tehcir Kanunu"nun çıkmasından önce başladı. Enver Paşanın daha önce bildirilen 2 Mayıs tarihli telgrafında belirtilen iki ihtimalden birisi istişare sonucu seçildi. Dâhiliye Nezareti 23 Mayıs 1915'te Erzurum valisine şifreli bir mesaj gönderdi ve bu bölgedeki Ermenilerin Urfa, Musul, Deirezzor'a doğru göç ettirilerek bölgenin tahliye edilmesini iste-

(9) a.g.e.; s 63
(10) Süslü; s. 111.
(11) Le Traitement des Armeniens dans l'Empire Ottoman (1915-1916). Livre Bleu du Gouvernment Britannique, Paris, 1987, p. 106.

di.(12) Aynı tarihte Van ve Bitlis valilerine gönderilen şifreli telgrafta da aynı direktif vardı.(13) Her iki telgrafta da "Ermenilerin mallarını ve canlarını korumak; yol boyunca ve konaklamaları esnasında kollamak, iaşe ve ikmallerini sağlamak valilere aittir"(14) notu yer alıyordu. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, bütün sorumluluğu üzerine alarak Van, Bitlis, Erzurum, Adana gibi yerlerdeki Ermenilerin askerî sebepler yüzünden, acilen tehcir ettirilmesi için daha kanun çıkmadan gereken emirleri vermiş ve aynı emri Ermenilerin iskân edileceği Musul, Urfa, Deirezzor valiliklerine de göndermişti. (15) Ancak görülüyor ki Talat Paşa telgraf emrinde bile bazı acil ve önemli tedbirleri ihmal etmemiş, tehcir olayının nasıl yapılması gerektiği hususunda da valiliklere sorumluluk vermiştir. Talat Paşa daha sonra Başbakanlığa, 26 Mayıs 1915'te bir önerge vermiştir.

Rus ordusu komutanı tarafından, Ermeni ihtilâlcilerinden Vanlı Lato'ya verilen izin belgesi.

(12) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Vekaleti Şifre Kalemi; 53/93.
(13) Kamuran Gürün; Ermeni Dosyası, Ankara, 1983, s. 218.
(14) a.g.e.; s. 218
(15) a.g.e.; s. 219.

Bu önergede, tehcir olayının gerekçeleri, nasıl ve nerelere yapılacağı belirtilmiş ve de tehcir edilenlerin iskân bölgesine sıkıntı çekmeden gidip yerleşmeleri, güzergâhlarında istirahatlarının temini, mal ve can emniyetinin sağlanması, iaşelerinin muhacirin tahsisatından karşılanması, kendilerine eski durumlarına göre emlâk ve arazi verilmesi, ihtiyacı olanlara mesken yaptırılması, çiftçi ve zanaatkârlara tohumluk âlet ve edavat verilmesi, memleketlerinde kalan mal ve eşyalarının veya değerlerinin kendilerine iadesi, menkul ve gayrimenkullerinin miktarlarının tespit edilerek satış veya kira karşılığı değerlendirilip, sonradan kendilerine verilmek üzere emaneten mal sandıklarına bırakılması; bütün bu işler için geçici komisyonlar kurulması ve maaşlı memur alınarak bölgeye gönderilmesi gibi son derece teferruatlı konular yer almıştır.(16) Talat Paşanın bu teklifi 30 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükelâda aynen kabul edilmiş ve kanunlaşmıştır.(17)

Bu kanuna göre de Dahiliye Nezareti İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdiriyeti (İçişleri Bakanlığı Aşiret ve Göçmenleri Yerleştirme Müdürlüğü) tarafından, 30 Mayıs 1915 tarihli bir talimatnameye göre göç ettirilenlerin sevkinin mahallî memurlarca yapılacağı, Ermenilerin taşınabilecek mallarını yanlarında götürebilecekleri, yolda can, mal emniyetinin, iaşe ve istirahatlerinin sağlanmasından mahallî memurların sorumlu olacağı, Ermenilerin vardıkları yerde yerleştirildikleri yerlerin uygun ve sağlık şartlarının elverişli olması, fakir olanların evlerinin devletçe yapılması için muhacirin komisyonlarınca yapılması talimatları vardı.(18) 10 Haziran 1915 tarihinde daha teferruatlı bir yönetmelik yayınlandı. 34 maddeden oluşan bu teferruatlı yönetmelikte ise Ermenilerin taşınır ve taşınmaz malları, gelirleri, kira ve satış bedellerinin sahiplerine ulaştırılması, hatta terk ettikleri yerlerdeki kiliselerde bulunan eşya ve kitapların yapılacak tespitlerle yeni yerleşim yerlerine nakledilmesi gibi oldukça ayrıntılı hükümler vardı.(19)

Göçle birlikte söz konusu kanun ve talimatlarda yer almayan yeni durumlar ortaya çıkmaya başlamış ve Dahiliye Nezareti bir seri yeni emirlerle bu problemlerin halledilmesini amaçlamıştır. "...Bazı yerlerde talimatların yanlış anlaşıldığı ve birçok yerlerde suçlu olmayıp gözle görünen kişilerin tutuklanarak... ve birçok yerlerde de gerçek kötü kişiler hakkında hiçbir işlem yapılmadığı anlaşılmaktadır."(20) diyerek suçlu ve zararlı kimselerin üzerinde durulması gerektiği bildirilmektedir. Dahiliye Nezareti 9 Haziran, 14 Haziran, 21 Haziran, 22 Haziran, 23 Haziran, 26 Haziran, 1 Temmuz, 4 Temmuz, 5 Temmuz, 12 Temmuz tarihlerinde kendisine ulaşan bilgiler ışığında Musul, Zor, Elazığ, Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Canik gibi yerleşim yerlerine gönderdiği

(16) BOA Babıâli Evrak Odası; No: 326758.
(17) BOA İstanbul Meclisi Vükelâ Mazbataları ;c. 198, Karar No: 1331/163.
(18) Gnkur. ATASE Arşivi; K. 361, D. 1030 (1445), F. 1.
(19) Gnkur. ATASE Arşivi; K. 361, D. 1030 (1445), F-1/3.
(20) Gürün; s. 219.

telgraflarla göçün iyi bir şekilde yürütülmesine, meydana gelen yanlış anlamalara ve yanlış uygulamalara son verilmesine, özellikle can ve mal emniyetinin sağlanmasının zaruretine ve bunun için de gerekli tedbirlerin alınmasına dair emirler vermiştir. (21) Bütün bu orijinal belgelerin hiçbirisinde "katliam" "soy kırım" gibi ifadelere yer verilmediği gibi böyle bir şey ima dahi edilmemiştir. (22)

Aşağıya alacağımız belge Osmanlı yöneticilerinin göç sırasında ne kadar titiz davrandıklarını ve asıl düşüncelerinin ne olduğunu açıkça göstermektedir. 4 ncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, 3 Temmuz 1915 tarihinde Başkomutan Vekili Enver Paşaya çok gizli ve kişiye özel olarak çektiği telgrafta "...4 ncü Ordu mıntıkaları dâhilinde göç ettirilen Ermenilerin mal, can ve namuslarının tamamen muhafazasını temin için tarafımdan lâzım gelenlere en kat'î emirler verilmiştir. Diğer mıntıka ve vilâyetlerde de meseleye lüzumu kadar ehemmiyet verdirmek ve göç ettirilen Ermenilerin güvenliklerinin sağlanması ve her türlü tecavüzden korunmalarını temin için bilhassa tarafı devletinizden kesin ve şiddetli emirler verilmesini istirham eylerim..."(23) demektedir.

Enver Paşada gereken emirleri hemen vermiştir. Erzurum'dan Başkomutanlık Vekâletine gelen şifreli bir telgraf bunu teyid ediyor:

"Erzurum'dan Başkumandanlık Vekâletine mevrûd şifre

Dahile sevk edilmekte olan Ermenilerin hiçbir taraftan hakarete uğramalarına meydan verilmemesini ve malları ve eşyalarını muhafazaları daima emir ve tebliğ edilmekte olduğu gibi, bu kez de tekrarlanarak lâzım gelenlere bildirilmiştir.

30/31 Temmuz 1915 "3 ncü Ordu Kumandanı"(24)

Kolayca anlaşılacağı gibi Osmanlı yöneticilerinin verdikleri bütün emirlerde göç sırasında Ermenilere insanca davranılması ısrarla ve müteaddit defalarca bildirilmiştir. Bu emirler tehcir olayından iki yıl sonrasına kadar bile sık sık tekrarlanmıştır. 15 Mart 1917 tarihinde, 4 ncü Ordu Komutanı Cemal Paşanın şifreli telgrafı buna bir örnektir: "C 14.3.333, Giden Ermenilerin araba ve hayvanlarını mübayaa ediniz. Fakat bu adamların zarar görmelerini kabul edemem. Aranızda teşkil edeceğiniz bir mübayaa komisyonu vasıtasıyla bu araba ve hayvanların hakikî kıymetlerini tayin ediniz ve sahiplerine o suretle ödemede bulununuz."(25)

Osmanlı yöneticilerinin verdikleri emirler vilâyetlere ulaşınca, vilâyet yetkililerinin çoğu da Ermenilere kolaylık göstermiş ve gereken yardımları da yapmışlardır. Göç edenlere 14-15 gün hazırlanma süresi, eşyalarını satma, kiralama izni verilmiş, taşıyabilecekleri eşyalarını yanlarında taşımalarına müsaade edilmiş, arabası olmayanlara

(21) a.g.e.; s. 220-221.
(22) Sonyel; The Ottoman Armenians, London, 1987, s. 300.
(23) Gnkur. ATASE Arşivi; K. 361 D. 1445, F. 3.
(24) Gnkur. ATASE Arşivi; K. 361, D. 1445, F. 3-3.
(25) Gnkur. ATASE Arşivi; K. 3315, D. 464 (233), F. 31-1.

ücretsiz kağnı arabaları temin edilmiş, erkekleri amele taburlarında olan ailelerin erkeklerine izin verilmiş ve ailelerine eşlik etmeleri sağlanmış, hasta ve kimsesiz olanların oldukları yerlerde kalmalarına izin verilmiştir."(26)

Göç olayının başladığ sırada Osmanlı Devleti savaştadır. Dolayısıyla ordu savaş durumundadır. Ermenilerin yol emniyetlerinin sağlanması jandarmaya bırakılmıştır ki onlar da sayıca yetersizdir. Bu yetersizlik sebebiyle göç sırasında Ermenilerin başına çok kötü saldırı olayları gelmiştir. Askerden kaçan kaçaklar ve doğuda bulunan çeteler, dağlarda oluşturdukları eşkıya gruplarıyla göç ettirilen Ermeni kafilelerine saldırarak onların mal ve eşyalarını yağmalamış ve pek çoğunu katletmişlerdir. 16 Temmuz 1915 tarihli Menzil Müfettişi Fuat Ziya imzasıyla Erzurum'da 3 ncü Ordu Kumandanlığına çekilen bir telgrafta "Ermeni kafilelerine tarruz edecek olan Kürt eşkıyasının takibi için Bayburt'tan...çıkarılmış bir müfreze, Ermenilerin Kop dağını geçişleri sırasında 11 Temmuz 1915'te dört yandan taarruza başlayan Kürt eşkıya ile iki saat çarpışma sonunda...müfrezeden hiçbir kayıp olmadığı ve Ermeni kafilelerin de kurtarıldığı..." bildirilmektedir.(27) Asker kaçaklarının ve eşkıyanın yanı sıra şahsî kinlerden ve şahsî ihtiraslardan dolayı da katliam ve soygunlara karışanlar olmuştur. Özellikle ilk kafilelere saldırı ihtimali akla gelmediğinden kafilelere yeterli jandarma koruması verilememiştir. Göç sırasında kafilelere saldırılması üzerine vilâyet yetkililerince bazı kafilelere yeterli jandarma koruması verilmeye çalışılmıştır.(28) Vilâyetlerce alınan bu tedbirler neticesinde Ermeni kafilelerine yapılan saldırı, katliam ve soygunlar kısmen de olsa azalmıştı. Ama bunların tamamen önlendiğini söylemek mümkün değildir. Göç ettirilen Ermenilerin bir kısmı ganimet elde etmek isteyen eşkıyaların saldırısı, özellikle Doğu Anadolu'da bir asırdan beri Ermenilerle anlaşmazlık hâlinde bulunan Müslümanların bazılarının intikam almak amacıyla Ermenilere saldırması ve sert tabiat ve iklim şartları yüzünden hayatta kalamamışlardır.

Fakat Osmanlı Hükûmeti tehcir sırasında kötü niyetli ve kasıtlı davranışlarda bulunanlar hakkında hemen soruşturma açtırmış ve bunları Divânı Harpte yargılamış ve suçu sabit görülenleri ağız cezalara çarptırmıştır. Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivinde "1915 tehcir ve suistimal mahkemeleri" adıyla bulunan dosyada Ermenilere göç sırasında kötü muamele yapmaktan mahkemeye verilenlerin belgeleri vardır. Burada, Osmanlı Devleti'nin konuyu ne kadar ciddiye aldığını göstermek için, mahkemeye verilenlerden bazılarının isimlerini ve yargılandıkları suçları belirtmek istiyoruz.(29) (Yanlarında verilen numaralar belgelerin fihrist numaralarıdır.)

- Konya Askerî Valisi Azmi Bey, kötü muamele (F-14),

(26) Johannes Lepsius; Deutschland Und Armenien 1914-1918, Postdam, 1919, s. 120-122.
(27) Gnkur. ATASE Arşivi; K. 2835, D. 127, F. 1-11.
(28) Lepsius; s. 88
(29) Gnkur. ATASE Arşivi; K. 212, D. 231.

– Eski Emniyet Genel Müdürü Aziz Bey, kötü muamele (F-33),

– Jandarma Onbaşıları Sadık ve Aslan, Ermenilerden rüşvet alma, (F-54),

– Bnb. Mehmet, Ermenilere kötü muamele, (F-80),

– Artin Velet, Halep Ermenilerinin tehcirinden suçlu, (F-87)

– Armikyan, Ermeni tehciri sırasında mücevherat çalma, (F-70).

Yargılananlar arasında Artin, Armikyan gibi Ermeni asıllıların da bulunması dikkat çekici bir noktadır. Buradaki kısa listeden de anlaşılacağı gibi tehcir sırasında bazı devlet memurları ve emniyet mensuplarının da görevlerini kötüye kullanmaları ve zaman zaman kin, zaman zaman da ihtiras neticesi istenmeyen davranışlarda bulundukları bir gerçektir. Osmanlı yöneticileri bu tür davranışların acilen ve yerinde incelenmesi için soruşturma komisyonları kurdurmuştur. Komisyon çalışmaları devam ederken Osmanlı Devleti yöneticileri çok sayıda memur, asker ve mutasarrıfa derhâl görevden el çektirmiştir. Bunlar arasında, tehcir sırasında tutum ve davranışlarından dolayı tutuklanan Diyarbakır Valisi Reşid Bey, Boğazlayan Kaymakâmı Kemal Bey, Urfa mutasarrıfı Nusret Bey de vardır ki bunların son ikisi 1920 yılında İstanbul'un işgalinden sonra yalancı şahitler ve düzmece iddialarla idam edileceklerdir.

Tehcir sırasında Ermenilere kötü muamelede bulanan, yolsuzluk yapan ve soruşturma komisyonlarınca suçlu bulunanlar Divanı Harp mahkemelerine verilmiştir. Bütün Osmanlı vilâyetlerinde toplam 1397 kişi yargılanmış ve bunların çoğu idam dâhil çeşitli cezalara çarptırılmıştır.(30) Ermenilerin "soy kırım" iddialarının tarihî gelişimi budur.

SÖZDE SOY KIRIM

"Soy kırım" kavramını çok dikkatli kullanmak gerekir. "Silâhsız ve savunmasız bir toplumun bütün bireylerinin, hiç ayrım gözetilmeksizin plânlı bir şekilde ve silâhlı bir toplum tarafından tamamen yok edilmesi"ne soy kırım diyoruz. Dolayısıyla her savaşı, her öldürme olayını, her çarpışmayı soy kırım olarak nitelendirmek ne insaf ne de bilim ölçülerine sığar.

A.B.D.'den tarihçi Prof. Dr. Justin McCarthy'nin dediği gibi "Herhangi bir savaşta sadece tek tarafın ölülerini sayarsanız, bu bir "soy kırım" gibi görünecektir. Meselâ Amerikan iç savaşında sadece Kuzey'in verdiği kayıpları incelerseniz, Güney'i; sadece Güney'dekilerin başına gelenlere bakarsanız da Kuzey'i "soy kırım" yapmakla suçlayabilirsiniz..."(31). Gerçekten de gerek Ermeniler, gerek se onlara çeşitli siyasî sebepler-

(30) Süslü; s. 147, Gürün; s. 221.

(31) Milliyet, Tarihten Korkmayın, 28 Eylül 2000, s. 13.

le sempati duyanlar I. Dünya Savaşı sırasında öldürülen 3 milyondan fazla Müslüman Türk'ten hiç bahsetmezler.

Tarih bilimi açısından bir soy kırımdan bahsetmek için mutlaka bir belgeye dayanmak gerekir. Uydurma ve gerçeklerle ilgisi olmayan öldürülmüş insan rakamlarıyla "soy kırım" iddiasında bulunmak bilimsel değil, art niyetli siyasî bir yaklaşımdır.

Bilindiği gibi I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'ni parça parça etmek isteyen ülkelerin başında gelen İngiltere, savaştan hemen sonra çok şiddetli bir şekilde, tutukladığı ve esir aldığı Osmanlı Devletinin ileri gelenlerini "Ermeni katliamından suçlu" olarak yargılamak istemekteydi. Bunda da o derece kararlıydı ki, İstanbul'da İngiltere Temsilcisi olarak bulunan **Amiral Webb** İngiltere'ye gönderdiği bir telgrafta: **"...Ermenilere zulmeden herkesi cezalandırmak için Türkleri toptan idam etmeli...Yüksek görevlileri ibret verici bir şekilde yargılayarak cezalandırmalı..." diyor.(32)** İngilizler bu kinle Batum'da askerî mahkeme kurmuşlar ve yargılamaya başlamışlardır. Ama bir türlü sonuçlandıramamışlardır. Zira "soy kırım"ı ispat edecek hiçbir kanıt yoktur. Yani Osmanlı Devleti yöneticilerinin: "Bütün Ermenileri yok edin" şeklinde ne yazılı ne de sözlü bir emri bulunabilmiştir. Mahkemelerde görmüşlerdir ki bulunan bütün belgeler Ermenilere zarar verilmesinin önlenmesini istemektedir. Ama Türkleri "cezalandırmada" kararlı olan İngilizler resmi olarak Amerika Birleşik Devletlerine başvururlar ve "Türkler aleyhine delil" bulunmasını isterler. Amerika'daki İngiliz büyük elçisinin girişimleri de bir sonuç vermez ve **Büyük elçi Craige 23.7.1921'de** İngiltereye A.B.D'nin resmî cevabını bildirir: **"...Amerikan arşivlerinde Türkler aleyhine hiçbir delil bulunamamıştır..."(33)**

Daha önce Osmanlı Devleti'nin de "Göç ettirilen Ermenilere kötü davrananları" yargıladığını ve bunlardan bazılarını da cezalandırdığını belirtmiştik. Son günlerde Ermenilerin ve Ermeni yanlılarının yeni bir asılsız iddiası daha ortaya atıldı. Osmanlı Devleti'nin yaptığı yargılamaları Ermeniler ve Ermeni yanlıları "Osmanlı Devleti de soy kırımı kabul etti ve yapanları yargıladı" gibi dayanaksız bir iddia içindeler. Soy kırım Osmanlı Hükûmeti tarafından kabul edilmiş ve bunu gerçekleştirenler yargılanmış değildir. Yargılama göç ettirilen Ermenilere, göç yollarında ve konaklama yerlerinde saldıran, kötü davranan, eşyalarını, mallarını çalanlarla, bunları önlemek için gerekli tedbiri almayan yöneticiler içindir. Daha önce de söylediğimiz gibi yargılananlar arasında Ermeni olanlar da vardır. Bu arada Osmanlı Devleti'nin kurduğu bu mahkemelerde görev alanlar, amansız denilebilecek kadar İttihat ve Terakki Partisi mensuplarına düşman olan Hürriyet ve İtilâf Partisi yanlılarıdır. Bu yüzden bu mahkemelerde verilen

(32) Bilal Şimşir, Malta Sürgünleri, Ankara, 1985, s. 70.
(33) a.g.e., s. 244.

kararların ve ifade edilen rakamların adaletin yerine getirilmesinden çok siyasî düşmanlara zarar verme, onlardan öç alma duygusuyla alındığını gözden uzak tutmamak lâzımdır. Divan-ı Harbî-i Örfî kararlarını bu çerçeve de değerlendirmek daha gerçekçi olacaktır.

Şimdi 1915'lerde değiliz. 85 yıl öncesinin olaylarını, bilimsel verileri bir yana atarak siyasî çıkar amacıyla devamlı gündeme getirmek ne Ermenilere ne de onlara sempati duyanlara yarar getirir. Globalleşmenin çok hızlı bir şekilde yaşandığı günümüzde, tarihten gelen bazı problemlerin çarpıtılarak dünya kamuoyunun yanlış yönlendirilmesi, toplumlar arasındaki kin ve düşmanlık duygularını azaltmak yerine arttırır. Toplumlar birbirlerine ve karşısındakilere sempati duyanlara düşmanlık ve kötülük etme önyargılarını gittikçe arttırırlar. Bu da toplumlarda ve bu toplumların yaşadığı bölgelerde sürekli bir huzursuzluğun var olmasına sebep olur. Oysa modern devletlere ve çağdaş yöneticilere düşen bu tür önyargıların ve duyguların azaltılması hatta yokedilmesi içina çaba göstermektir.

77 yıl önce kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, yeni kurulan devletin temel dış politikasını "Yurtta sulh, cihanda sulh" olarak belirlemişti. Her zaman da bu prensibe uygun davrandı. Anadoluda boğaz boğaza çarpıştığı Yunanlı Venizelos ile dostluk kurdu ve birkaç yıl önce yaşananları gündeme getirerek dostluğu zedelemek istemedi. Türkiye Cumhuriyeti, Cumhuriyet'in ilânından sonra, komşularıyla ve daha önce yaşanan olaylarla bir hesaplaşma, bir kin gütme, öç alma politikası izlemedi. Hem I. Dünya Savaşı'nda, hem de kurtuluş savaşında yaşananları geçmişte bıraktı. Onların ülkenin geleceğine taşınmasına ve toplumda yeni kin ve nefret duyguları beslenmesine fırsat vermedi. Ermeni meselesi de bu konulardan biriydi. Ancak Türkler susarken Ermeniler boş durmadılar. Özellikle 50 yıldır hep onlar olayları kendi yönlerinden anlattılar. Bazı avrupa ülkelerinde var olan ve kökü yine tarihe dayanan Türkler hakkındaki "kötü" önyargıyı da kullanarak dünya kamuoyunu tek taraflı olarak etkilediler. Yani dünya kamuoyu 50-60 yıldır neredeyse sadece Ermenileri dinledi, sadece onların yazdıklarını okudu. Ancak Türk Diplomatlarının haince şehit edilmeye başlanmaları üzerine Türkiye Cumhuriyeti de dünya kamuoyuna gerçekleri açıklamaya başladı. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 7 cilt hâlinde 3000 sayfadan fazla Ermeni meselesiyle ilgili belge yayınladı. Belgelerin İngilizce özetlerini de yayınladı. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı doğrudan Ermeni olaylarıyla ilgil 3 cilt hâlinde 200 belge yayınladı. Bunları İngilizceye, Fransızcaya ve Almancaya da çevirdi. Ayrıca 1985 yılından beri Başbakanlık Arşivleri bütün araştırmacılara açık. Ancak şimdiye kadar bu arşivlerde çalışan Ermeni tarihçi

sayısı 3'ü geçmiyor. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi de bütün araştırmacılara açık. Bu arşivde de şu ana kadar konuyla ilgili araştırma yapan hiçbir Ermeni bilim adamı olmamıştır. Zira konuya bilimsel değil, art niyetli siyasî yaklaşıyorlar.

Tekrar edelim. I. Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu ve Kafkaslarda 3 milyondan fazla Müslüman Türk şehit edilmiştir. Ermenilerin kayıpları ise çok çeşitli kaynaklarda çok farklı olarak verilmektedir.

1914 Osmanlı nüfus sayımında Nüfus İdaresinin başında Ermeni Mıgırdıç Efendi vardır. Bu sayımda Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusun toplamı 1.300.000'dir. I.Dünya Savaşı sonunda Lozan'da Ermeni haklarını savunan Bogos Nubar Paşa, Osmanlı Ermenilerinin 700.000'inin başka ülkelere göç ettiğini, 280.000'inin hâlen Türkiye'de olduğunu belirtiyor. Bu rakamları toplar ve Osmanlı Devleti'ndeki toplam Ermeni nüfusundan çıkarırsak 320.000 Ermeninin savaş ve göç sırasında telef olduğu anlaşılıyor.

Şimdi sorumluluk bilinciyle ileriye bakmalıyız. Bilimsel verilere dayanarak bilim adamlarının ayrı ayrı veya birlikte yapacakları çalışmalarla meseleyi siyasî boyuttan çıkarmak, bilimsel tarihî boyuta taşımak yapılabilecek en iyi çözüm gözüküyor.

Bu kitapta bazı fotoğraflar yayınlayacağız. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivinde bulunan ve o dönemde askerî yetkililerce çektirilen bu fotoğraflar I. Dünya Savaşı sırasında, gruplaşan, silâhlı çete oluşturan, silâh temin ve imal eden Ermenilerin, eşleri, babaları, oğulları cephelerde savaşan savunmasız Türk halkına yaptıkları mezalîmin gerçek fotoğraflarıdır. Bu fotoğraflar Karabağ'da, Hocalı'da veya Azerbaycan'da Ermenilerin 1990'larda yaptığı katliamlar değildir. 1914-1918 arasında Ermenilerin Doğu Anadoluda yaşayan Müslüman halka yaptıklarının fotoğraflarıdır.

Amacımız, asla toplumda kin ve nefret duyguları uyandırmak değildir. Sadece Ermenilerin dünya kamuoyunu yanılttıklarını ortaya koymak ve olayları tek taraflı gören 3. tarafların gerçekleri görmelerine yardımcı olmaktır.

Bu amacı kısmen başarabileceğimizi umuyoruz.

I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE VE SAVAŞ SIRASINDA ERMENİ ÇETELERİNİN YAPTIĞI KATLİAM

Belge No: 2002

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi sayı:85, s. 37.

"Baş kumandanlık Vekâletine

I. Onuncu Kolordu Vekâletinden 27 Mart 1915 tarihiyle gelen ayrıntılı rapordan Ermeni Taşnaksiyon Cemiyeti Marifiyle Sivas vilayetinde gizli bir ihtilâl Cemiyeti kurulmuş olduğu ve asıl görevlerinin Osmanlı ordusunun gerilerinde kargaşalık çıkarmakla düşmanın harekâtını kolaylaştırmak maksadına yönelik bulunduğu ve adı geçen cemiyete mensup olanların çeşitli silahlarla silahlandırıldığı anlaşılmaktadır..." imza İzzet Sami.

Haçin (Saimbeyli)'de Ermenilerden toplanan silâhların bir kısmı

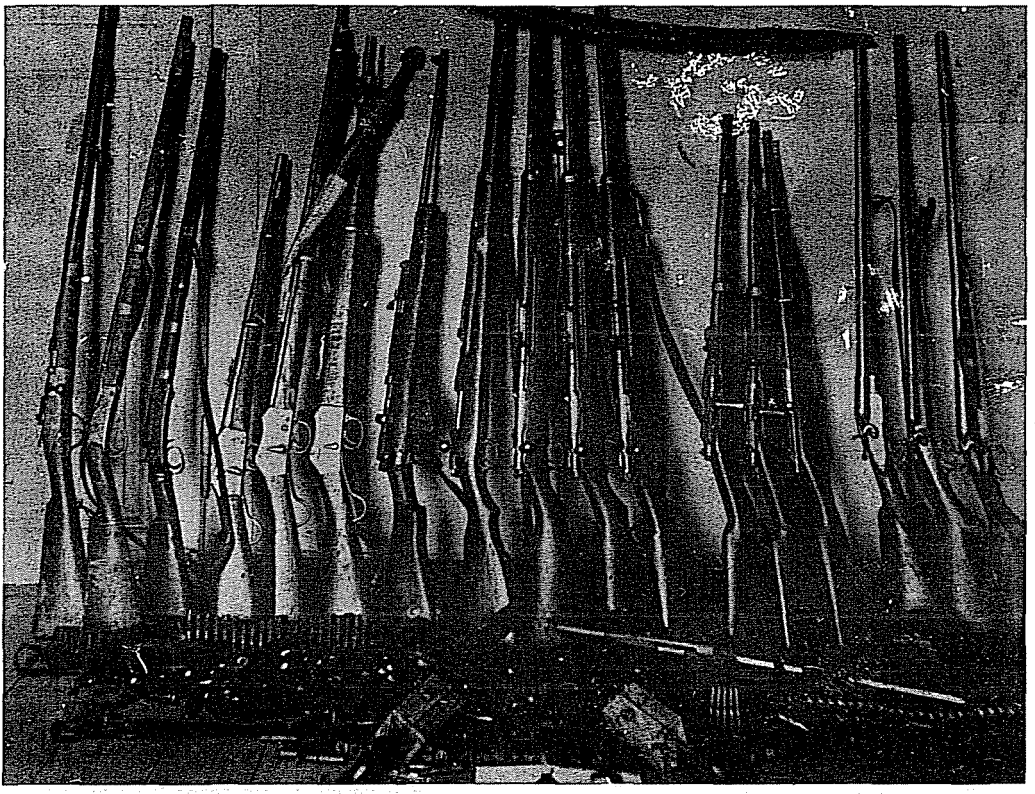
Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 20

Belge No: 2050

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi sayı:86, s. 11.

"Van Vilayetinden gelen 2 Aralık 1914 Tarihli Telgraf suretidir.

...Şehrin genel durumuna gelince: Merkez Vilayet ve sair yerlerdeki Ermeniler şimdilik sükûneti muhafaza ediyorlar. **Ancak Selmas havalisindeki bütün Ermeniler Ruslarla birlikte harp etmektedirler. Sınırdaki çetelere kumanda eden, vaktiyle Talori ihtilâlini yapan meşhur Antranik ve arkadaşlarıdır. Hanik çarpışmasında ve sonrasında Ermeni erlerden firar ederek düşmana iltihak edenler vardır..."**

Erzincan ve Erzurum havalisinde binlerce silâhsız masum Müslümanı katlederek şehit eden Ermeni çeşetelirinin silâhları

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf *Koleksiyonu, Albüm No.* 4, *Fotoğraf No.* 33

Belge No: 2006

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi sayı:85, s. 55.

"Üçüncü Orduya Şifre Telgraf

Ermeni çete Reisi Antranik, 1200 fedai ile Salmas'dan hareketle Azerbaycan Rus kumandanı Çernoyov'un Tümenine katıldığı ve adı geçen çetenin daha sonra Başkale istikametine hareket ettiği...haber alındı. 21 Mayıs 1915."

Ankara ve Yozgatta faaliyet gösteren Ermeni çetesinden bir grup

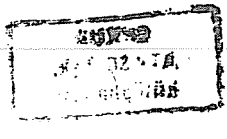
Belge No: 2007

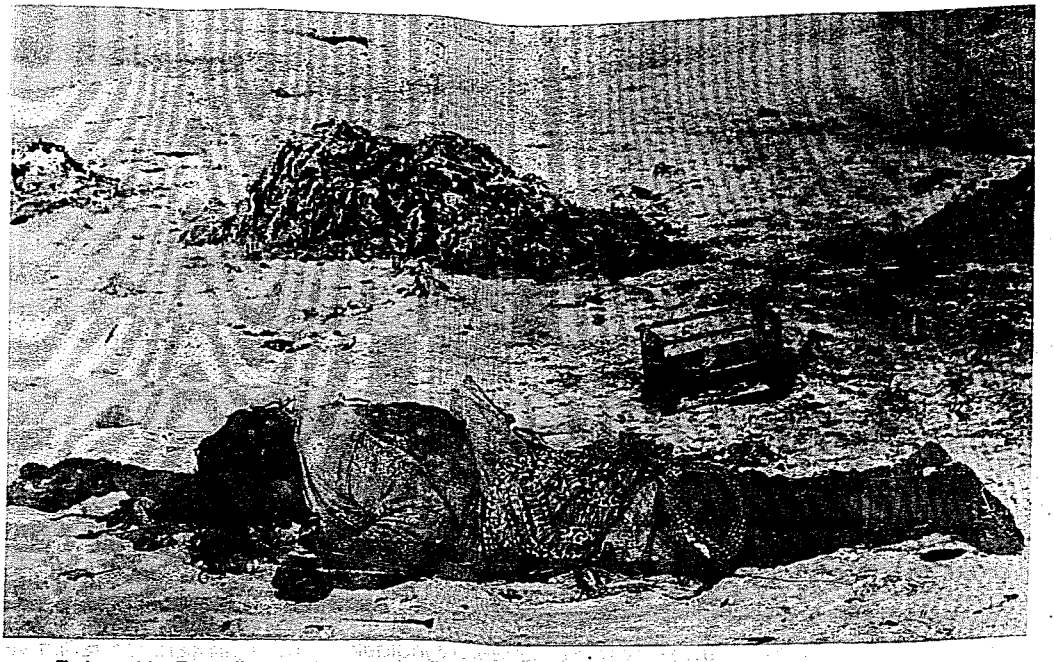
Askerî Tarih Belgeleri Dergisi sayı:85, s. 59.

Asker kaçağı olarak yakalanarak sorgulanan Fatih Paşa mahallesi, Ermeni cemaatinden "dökmeci" sınıfından 38 yaşlarındaki Karabet oğlu Hagop'un ifadesi:

"Tutanaktır.

...Bundan 15-20 sene önce, evvelce tenekeci esnafından iken, şimdi sipahi çarşısında oturakçı bulunan **karabet tarafından kendisine sipariş edilen 20 adet "tunçtan mamul" bomba imal ettiğini ve bombaları Şeyhmut mahallesinden kazancı Hagop'un hanesine teslim ettiğini...arz ve ifade eylemekle bu tutanak düzenlenerek tasdik edildi. 27 Mayıs 1915..."**

Erzincan'da Ermeniler tarafından tecavüz edilerek öldürülen Pakize isimli Türk kadını

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 34

ONUR
ATASE Bşk.
Kütüphanesi

Belge No: 1999

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi sayı:85, s. 23.

"Osmanlı Orduyu Hümayun

Başkumandanlık Vekâleti

Erkân-ı Harbiye Riyaseti

25 Şubat 1915

Şube:1, Numara: 8682, Gizlidir.

Müstakil Asayiş Kısmına

Bitlis'te bazı Ermeni eşkiyası ortaya çıkmış ve bazı Ermeni asker firarileri eşkiyalığa başlamış, Halep'te, Dörtyol'da Ermeniler tarafından asker ve jandarmaya saldırı gerçekleşmiş ve Kayseri sancağında Ermeni evlerinde çok miktarda bomba, fransızca, rusça, ermenice şifre grupları bulunmuştur. Bu olaylar henüz önemli olmamakla beraber, düşmanlarımız tarafından memleket dahilinde bir ihtilâl teşebbüsü hazırlandığına tanıklık etmektedir. Bu sebeple aşağıdaki maddelerin yeniden tebliğ ve tamimine lüzum görüldü..."

Erzincan işgalinde Odabaşı Mahallesinde gözleri Ermeniler tarafından oyularak şehit edilen Türklerden birkaçı

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 35

Belge No: 2003

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi sayı:85, s. 41.

*"Van Valisi Cevdet Bey'den gelen 22/23 Nisan 1915 tarihli şifredir. Numara Tel:3, ivedi-*dir.

Bugün çarpışma (Ermenilerle) şiddetle devam etti...kaleye hücum için **şehrin ve köylerin en savaşcı bireylerinden seçildiği anlaşılan ve 700 kadar tahmin edilen iç şehrin ihtilâlcileriyle bizzat uğraşmak üzere kaleye gittim...Bütün gayrete rağmen, evlerin içinde saklanarak siper alan ve çok faaliyet göstererek, kasabanın mühim bir kısmını ateşe veren asilerin işgâl ettikleri mahallelerin hepsinden çıkararak tepelemek mümkün olmadı..."**

Erzincan Odabaş Mahallesinde birbirine bağlanarak öldürülen ihtiyar, kadın ve çocukların cesetleri

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albü n No. 4, Fotoğraf No. 36

Belge No: 2023

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi sayı:85, s. 127.

"Ankara'dan Harbiye Nezaret-i Celilesine Gelen Şifreli Telgraf Suretidir.

15. Tümen Askeralma Başkanlığından alınan 3 Nisan 1916 tarihli şifreli telgrafta **Akdağmadeni mıntıkasında ve Çat karakoluna 2 saat mesafede bulunan Kızılcaova'nın Devekayası diye bilinen bölgede 300 ile 500 silâhlı ve silâhsız ve içlerinde bazılarının askerî üniformalar giymiş Ermeni çetelerinin mevcut bulunduğu ve boğazlarından kesilmiş 3 müslüman cesedininde bulunduğu...Alb. Halil Sami"**

Trabzon'da Ermenilerin boğarak öldürdükleri bir mazlum Türk

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 37

Belge No: 2019
Askerî Tarih Belgeleri Dergisi sayı:85, s. 109.

Mühür (Redif...
Elli Birinci Alay
İkinci Tortum Taburu)
S.N.
163

Ermenilerin Öteden Beri Ahali-i İslamiye Hakkında
Reva Gördükleri Melanetlerden Cüzi Bir Kısmını Müşirdir (Gösterir).

Madde 1: Narman ve Tortum mıntıkalarında 307: 310 Seneleri esnasında 60:70 neferden mürekkep (erden oluşan) ve Narman'ın Ekrek ve Yeğenhas, Tortum'un Şepek karyesi (Köyü) Ermenileri, Bitlisli Kullik Oğlu Kirkor'un riyaseti tahtında (başkanlığında) Narman'da birçok kesanı (kişileri) katlettikleri gibi, Hıçvıülya Karyeleri eşrafından Salip Ağa nam zatı Abed Yaylası'nda karnını deşerek **maktûlün kendi eliyle kendi ciğerlerini çeküp çıkarmak suretiyle katletmek gibi herkesin nefret telinini celp edecek (çekecek) şenaati irtikap etmiş (kötülüğünü işlemiş) oldukları muhakemeten sabittir (mahkemece belirlenmiştir).**

Madde 2: Yine karye-i mezkûreden (adı geçen köyden) **Ahmet isminde 18 yaşında bir genci ateşe atmak suretiyle katletmişler ve işbu gencin muhterik (yakılmış) olan cesedi de Keşiş Vartan'ın hanesinden çıkmış olduğu da muhakeme ile sabittir.** Bunun faillerinden Şepekli Vartan ile Aliksan nam (adındaki) Ermeniler Erzurum hapishanesinden firar etmişlerdir.

Madde 3: **Bu çete efradı,** alelekser (genellikle) islam kıyafetinde dolaşıp, yalnız **yakaladıkları kesanı katletmek, tarlalarda, mezarlarda çoluk çocuğa taarruz etmek ve ırz-ı namuslarını berbat etmek melanetlerinden geri durmamışlardır.**

Madde 4: Sivri Deresi'nde yine bu çete efrad birçok namus ve ırza taarruz ve birçok nüfusu katletmişler, kendilerini de Rusya'da teslih ederek (silahlandırarak) vakit vakit icra-yı tasallut etmekte bulunmuşlardır (saldırılarda bulunmuşlardır).

Madde 5: 310 (1894) senesinden sonra bir dereceye kadar bu Ermeni çetesi da-

Ermeniler tarafından şehit edilen ve 16 Şubat 1334 (1918) tarihinde Erzincan Vagavir Köyünde bir evin bahçesinde bulunan cesetler

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 38

ğıtılmış ise de, ta ilan-ı Meşrutiyet'e kada müsellah (silahlı) fedailer Ermeni köylerinde barınıp, Rusya'ya gidip gelerek tertibatlarını ikmal ile Erzurum Ovası'na geçmekte ve Ekrek ve Yeğenhas, Şipak Karyeleri adeta fedailerin sevkiyatını temin etmekte bulunmuştur ki, **Erzurum muhakemelerindeki dosyalar karıştırılacak olursa, hiçbir milletin yapmadığı türlü türlü Ermeni melanetine tesadüf edilir.**

Maddea 6: Ermenilerin bu melanetleri ta Doksan Üç muharebesi'nde (1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı)de görülmüştür ki Ruslara kılavuzluk ettiklerinden başka, Narman eşrafından Reşit Ağa ile Süleymanlı Karyeli Ali Ağa'yı Ruslara, salben (asarak) idama kadar teşebbüs etmişlerse de, Rus kumandanlar ahalinin ricası üzerine mumaileyhi (ade geçeni) bırakmışlardır.

Madde 7: Ermeniler ilan-ı hürriyette silk-i askeriyeye (askerlik mesleğine) dahil olarak silah arkadaşlığı edeceklerini söylemekte olmalarına rağmen, esnan erbabından (askerlik yaşında olanlardan) hiçbirisi ispatı-ı vücut etmemiş, muayenelerde Rusya'da gösterilmiş ve papazları defterlerin zirini temhir (altını mühürleyip) ve imza etmişlerdir ki, defterler şubede mahfuzdur (saklanmaktadır).

Madde 8: Seferberlik bidayetinde (başlangıcında) de melanetlerini ibraz ederek tekalüf-i harbiyeye hiçbir muavenette (savaş yükümlülüklerine hiçbir yardımda7 bulunmadıkları gibi, ötede beride Rusların galip geleceğinden ve ileride kendilerinin müstefit (kârlı) olacaklarından bahs ile, lisanen de İslamları rencide etmekten hali (incitmekten geri) kalmamışlardır.

Madde 9: İşbu seferberlikte Narman'ın ekrek ve Yeğenhas ermenilerinden bir tek nefer gelip te "sevk edilmek" için müracaatta bulunduğu yoktur.

Madde 10: **Seferberlik başlar başlamaz bunlar Rus ordusuna casusluğa başlamışlar, son Rus taarruzu esnasında Şipak tarafından birkaç defa da telgraf tellerini kırmak gibi rus ordusuna muavenetten (yardımdan) de geri durmamışlardır.**

Madde 11: ***Düşmanın istilasında Ekrek ve Yeğenhas Karyeleri Ermenileri, Rusların önlerine düşerek, Rus asker elbisesini giyerek, silahını kuşanarak, Rus ordusu meyanına (arasına) dahil olup müsellehan (silahla) bize taarruzdan başka Rus askerinin yapmadıkları fenalıkları yapmışlar ve Rusları da teşvik ile ileri gelen eşrafın kendilerine ve ailelerine hakarette bulunmuş-***

10 Şubat 1334 (1918) de Ermeniler tarafından kuyulara atılmış ve vücutlarının çeşitli yerleri balta ile *parçalanmış şehitler*

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 44

lardır. Irz, namus, mal, can, hiçbir şeyi selamet bırakmamışlardı.

Madde 12: Elyevm (Bugünlerde) yine karşımızda düşmanın ilk hatlarında, ileri karakol hatlarında icra-yı faaliyet etmekte ve istila edilen mahallelerde erkekleri, çocukları katl ve nisvana (kadınlara)da her bir taarruzu reva görmektedirler.

Madde 13: Narman ve Tortum'da Ermeniler altı karyede sakin (ikamet eden) olduklarından, bu kazada tadat edilen (sayılan) işbu melanetleri diğer mahallerde nispetin yüzde birini teşkil etmekte ve bunların **Pasinler'de, Eleşkirt ve Bayezit hudutlarında, Muş ve Van cihetlerinde yaptıkları mefsedetler vüs-i beşerin (kötülükler insanlık düşüncesinin) haricinde bulunmaktadır.** 305 (1889)'ten bed'en (başlamak) ile ilan-ı meşrutiyete kadar Van, Bitlis, Bayezit mıntıkalarını daimi bir Şuriş (kargaşa) içerisinde bulundurmuşlar ki, bunların melanetleri nizamiye kıtaatında ciltler dolusu defterler teşkil etmekte bulunmaktadır.

20 Eylül 331 (3 Ekim 1915)

Tortum Ahz-ı Asker (Askeralma) Reisi

Yüzbaşı

İmza (İsmail İshak)

Ermenilerce Erzincan Harbiye Kışlasında katledilen Türk çocukları

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 47

Belge No: 2068

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi sayı:86, s. 89.

Üçüncü Ordu-yu Hümayun Kumandanlığı — Ordu Karargâhından

Erkân-ı Harbiye

Şube: 1

Numro

Zatidir

Şifre

Başkumandanlık Vekâlet-i Celilesine

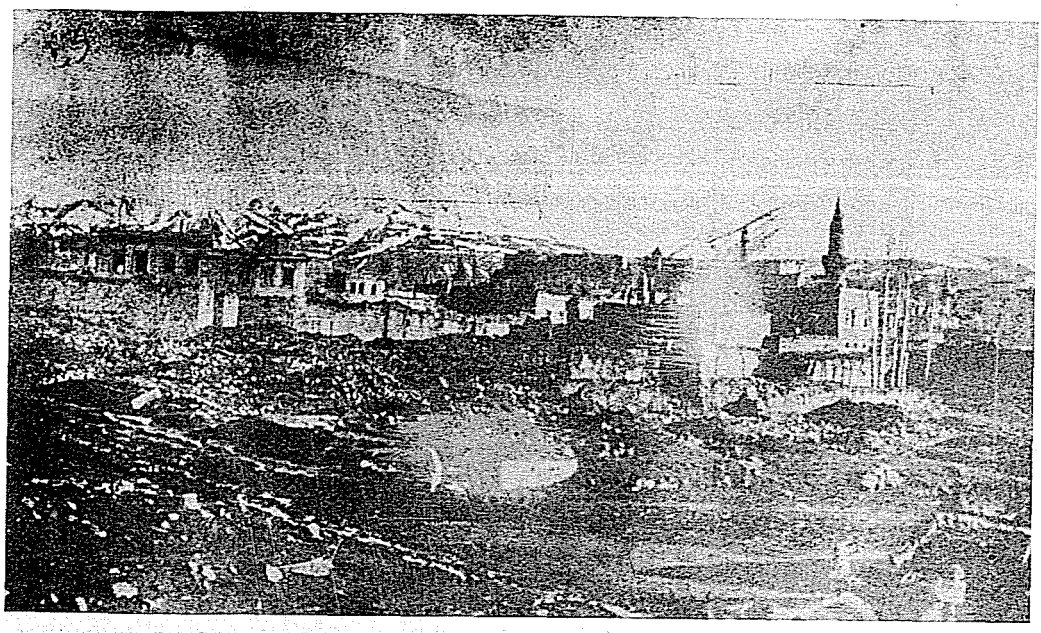
19.3.34 (19 Mart 1918)

Ermeniler kıtaatımız yetişinceye kadar Erzurum'da hayli mezalim ika etmişlerdir (yapmışlardır.)

Erzurum'daki kıtal (11) (soykırım) ve bilhassa Erzurum'a taarruzdan bir iki gün evvel bütün şiddet ve kuvvetini gösteriyor. Şimdiye kadar nefs-i Erzurum'da (merkezde) 2.127 İslam cesedi defn edilmiştir. Bunlar kâmilen erkektir. Cesetler üzerinde balta, süngü, mermi yarası vardır. Bazı cesetlerin ciğerleri çıkarılmış, gözlerine sivri kazıklar sokulmuştur. Şehrin muhtelif aksamında (kısımlarında) başkaca ecsada (cesetlere) tesadüf edilmektedir. Miktarı ayrıca peyderpey arz edilecektir.

İmza (Lütfü) — Kapatıldı 19.3.34 (19 Mart 1918)

(11) General Odeşilitze'nin Erzurum'u terkini müteakip başlıyor.

Erzincan'da Ermeniler tarafından yıkılan, yok edilen evler

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, *Albüm No.* 4, *Fotoğraf No.* 48

Belge No: 2030

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi sayı:85, s. 171.

Vesaik-i Harbiye (Savaş Belgeleri) Dosyası 21.2.34 (21 Şubat 1918)
Numro
Tahrirat
1172

Suret
Başkumandanlık Vekâlet-i Celilesine (Yüce Katına)

Erzincan'ın işgalinde "Erzincan"da kalmış olan bir Rus yüzbaşısıyla bir Rus neferinin (erinin) Birinci Kafkas Kolordusu'nca zapt edilen (alınan) ifadelerinin sureti leffen (ekte) takdim kılınmıştır.

Aslına Mutabıktır (uygundur).
Erzincan
16.2.34 (16 Şubat 1918)

Suret
Üçüncü Ordu kumandanlığı'na

Erzincan'ın işgalini müteakip Erzincan'da kalmış olan Rus Yüzbaşı Vekili Kazmiri ile Rus neferi Aleksandır ve Rus olduğunu söyleyen Paş namındaki kadının ifadatı berveçh-i maruzdur (ifadeleri aşağıda arzedilmiştir).

1. Rus Yüzbaşı Vekili On Üçüncü Türkistan Alayı zabitanından (subaylarından) olduğunu ve kıtaat (birlikler) henüz mevazide (mevzilerde) iken hastalanarak Erzincan'a geldiğini ve Rusların kâmilen (tamamen) çekilmesi üzerine Erzincan'da kaldığını ve Ruslar arasından ayrılan Ermeni efradiyle (erleriyle) bu civar Ermenilerinden alaylar teşekkül ettiğini ve kendisine Ermeniler elinde bulunan makineli bölüğü kumandanlığını verdiklerini ve Erzincan'da kaldığından dolayı birçok İslam ailesini mezalimden (kötülüklerden) kurtardığını ve Ermenilerin Erzincan'da dört yüz mevcutlu iki taburiyle iki maksim makineli tüfengi ve iki topu olduğunu, taburlar zabitanını on beşi Ermeni olduğunu ve biri Gürcü ve makineli topçu kıtaatında altı kadar Rus zabiti olduğunu le-

Ermenilerce Erzincan'da su kuyusuna atılarak şehit edilen ve daha sonra kuyudan çıkartılan 54 yaşındaki Mahmut Ağa

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 50

vazım işlerinde Rusların istihdam olunduğunu (çalıştırıldığını) ve müfreze kumandanının evvelce Yirmi Yedinci Rus Alayı Kumandanı olup gerilerde istihdam kılınan ve belki aslen Fransız olup şimdi Rus olan Morel olduğunu söylemektedir. **Ermeniler İslamları Sarıkamış'ta çalıştıracağız diye topladıklarını ve şehirden iki kilometre ayrılınca şehit eylediklerini ve Ermeniler arasında Rus zabitanı bulunmazsaydı mezalimin daha ziyade olacağı ve bir gecede sekiz yüz İslamın kesildiğinin Ermenilerden işittiğini** daire-i askeriye de neferlerin ve kışlada Morel'in ikamet eylediğini ve Ruslar evvelen mevaziden muntazaman (mevzilerden düzenli) çekilmişlerse de, Erzincan'da ve gerilerde toplanırken intizamsızlık arız olarak (düzensizlik baş göstererek) karma karışık gittiklerini ve Ermenilerin 13.2.34 (13 Şubat 1918) zevaline (sonuna) kadar Türklerin gelmeyeceğine kani olduklarını (inandıklarını) ve hatta öğle taâmi (yemeği) için daire-i askeriyede sofraya oturduklarını ve kendisinin ihtiyarı (isteği) üzerine Ermenilerin kaçtığını ifade eylemiştir. İş bu Rus zabitinin oturduğu İslam hanesi hakkında icra eylediğim (yaptığım) tahkikatta bu hanedeki kadınların Rus zabitine medyun (borçlu) oldukları anlaşılmış ve bu tarik (yol) ile Rus zabitinin Ermenilere casusluk ettiği kanaati bende hasıl olmuş ve İslam kadınının damadı olup henüz Erzincan'da bulunan Ziya namındaki şahıs da tevkif edilmiştir. Bu kadının oğlu Erzincan'ın akdemce (evvelce) tarafımızdan tahliyesi esnasında asker ile beraber şehri terk eylemiş imiş.

2. Rus Neferi Aleksandır dali Bakûlu olup, 1896 tevellütlüdür (doğumludur). Birinci Kafkas Kolordusu'nun Birinci İstahkâm Taburu'nun -bu tabur kolorduya merbuttur (bağlıdır).- Beşinci Telgraf Bölüğü'nden hat inşaasına memur kısmına mensuptur. İstihkâm taburları on ikişer bölüklü olup bunlardan bir bölük telgraf bölüğünü teşkil etmekte imiş. Kendisi Aleksandırpol'da telsiz telgraf bölüğünde iken iki sene evvel Alay 153'e iltihak etmiş (katılmış) ve mezkûr (adı geçen) alayla Erzincan'a gelmiştir. Otuz Dokuzuncu Fırka'nın (Tümen'in) Erzincan'dan infikâkinden (ayrılmasından) sonra Erzincan'da telgraf bölüğüne iltihak etmiş ve bu suretle Erzincan'da kalmıştır. Ruslar bidayette (başlangıçta) muntazam Erzincan'ı tahliyeye başlamışlarsa da, bilahare (sonradan) büyük karışıklıkla çekilmeye başlamışlar ve takriben (yaklaşık) otuz iki gün evvel kâmilen kasabayı terk etmişlerdir. Ve bu çekilen askerler mensup oldukları ahz-ı asker (askeralma) şubelerine kadar gitmişlerdir. Telgraf bölüğü giderken merkumun (adı geçenin) Kolordu Erkân-ı Harbiyesi (Kurmay Başkanlığı) tarafından burada hat tamiri için kalmasına emir verilmiş bilahare **Ermeniler eşkiyalığa başladığından,**

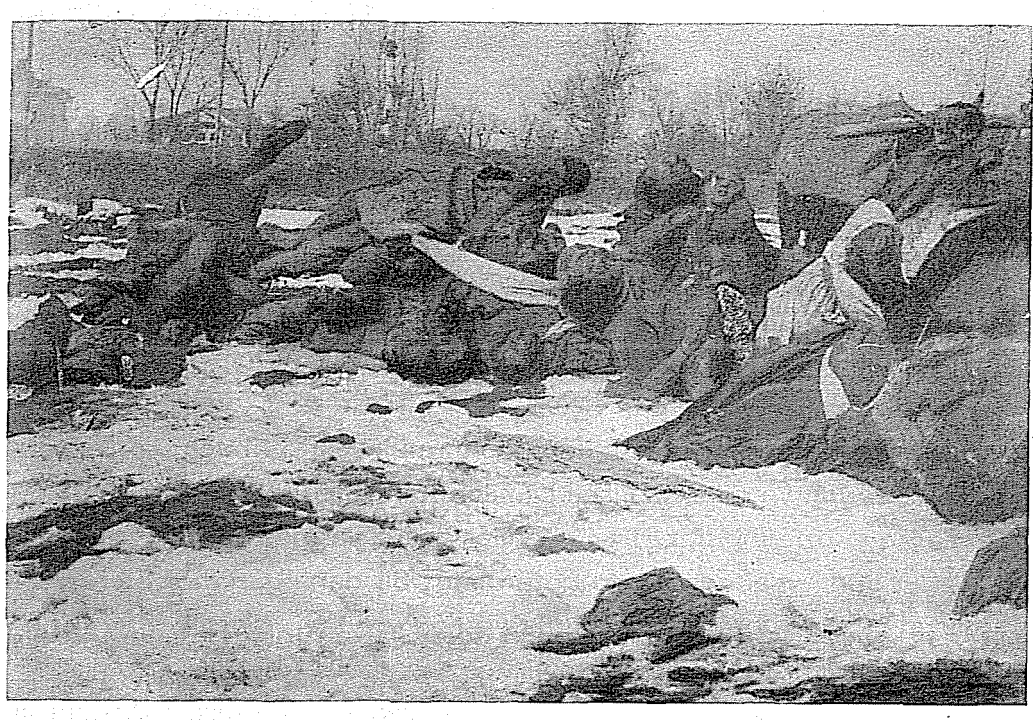
Ermenilerce Hasankale'de öldürülen kadın ve çocuklar

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 92

yollar kapanmış gidememiştir. Kasabanın Ruslar tarafından tahliyesinde Ermeniler fazla muhassasatla (maaşla) isteyenin kalmasını ilan etmişlerse de kimse kalmamıştır. Sonradan gördüğü üç telgraf zabitinin vazife mi, gönüllü olarak mı kaldıklarını bilmiyor. Bu zabitlerden birisi Han'da, birisi Cors köyü'nde üçüncüsü Erzincan'da imişler. Kürtlerle vukubulan müsademede (çarpışmada) telef olan makineli tüfek zabitini bilmiyor. Ancak böylesi bir zabitin vurulmuş olduğunu telefonla konuşurlarken işitmiştir. Rusların şehri ne suretle Ermenilere teslim ettiğini bilmiyor. Makineli tüfek ve topları Ruslar terk etmek istemiyormuşsa da, kumandanlıktan verilen emir üzerine Ermenilere teslim etmişlerdir. Ermeniler silahları Rusların Erzincan'daki esliha anbarından (silah deposundan) almışlardır. Esliha anbarının mevkii (yeri) ile fazla tüfek kalıp kalmadığını bilmiyor. **Kendisi Çiftlik köyü'nde iken Ermenilerin katliam yaptıklarını ve Erzincan'ın tahrip edildiğini işitmiştir. Erzincan'da kalan Rus zabitleri Ermenilerin bu feci hareketleri aleyhinde bulunuyorlarmışsa da, mani olmak için teşebbüste bulunup bulunmadıklarını bilmiyor.** Rusça bilen Ermeniler konuşurken Türkler Erzincan'a gelirlerse erzak bulamayacaklarını söylediklerini işitmiştir. Bu erzakın sağlanmış olduğunu zannediyor. Erzak ve cephane anbarlarının mevkiini bilmiyor, yalnız Tercan'da bir erzak anbarı bulunduğunu zannediyor. Takriben bir ay evvel Erivan'dan Birinci Ermeni Alayı'nın Erzurum'a geldiğini işitmiştir. Erzincan'da bulunan Yüzbaşı Vekili Kazmiri'yi evvelce tanıyormuş, kasaba tarafımızdan işgam olunduktan sonra görmüştür.

3. **Paş namındaki Rus kadını ise esasen Rostoklu olup, baleriye** kâtibi olan Petro ismindeki zevci (kocası) ile beraber on beş seneden beri Sarıkamış'ta ikamet etmekte olduğunu ifade eylemektedir. **Bu defa neferlikle orduya dahil olan zevci Erzincan'da iken kendisini buraya getirtmiş, bilahare Sarıkamış'ta miri (devlet) ormanlarına memur tayin edilmiş ve avdet etmek üzere gitmiş iken orada Ermeniler tarafından katledilmiştir.**

Bu mesele üzerine kimsesiz kalan Paş, Rusların Erzincan'da bulundukları müddetçe zabitan lokantasında aşçılık ederek para kazanmakta ve bu suretle idaresini temin etmekte imiş. Ruslar Erzincan'ı tahliye ederken bir Rus otomobilcisi, bir daha avdetine (dönüşünde) kadını eşya ve çocuklarıyla beraber Rusya'ya götüreceğini vaad etmiş, halbuki merkum avdet etmediğinden de kadın da memleketine gidememiştir. Ruslar takriben bir ay evvel kâmilen Erzincan'ı tahliye etmiştir. Rusların çekildiğinden bir hafta sonra Ermeniler kasabada bir komite merkezi açmışlar, Rus Hükümet memu-

Erzincan'da Ermeni mezalimine uğrayan masum Türk halkının, katledildikten sonra karlar üzerine terk edilen cesetleri

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 54

rinini (görevlilerini) dinlemeyerek ahaliyi zulüm ve taaddiye (düşmanlığa) başlamışlardır. Ruslar giderken tekmil (bütün) tayyare, otomobil vesair levazımat-ı harbiyyeyi (savaş araç gereçlerini) beraberlerinde götürdüklerinden ve daha evvelce Ermenilerin talep etmiş (istemiş) oldukları muhtariyet-i idareyi (özerk idareyi) kabul eylemediklerinden Ermenilerle Rusların arası açılmış ve Tiflis civarında müsademat vuku bulmuştur (çarpışmalar olmuştur). Tiflis, Aleksandırpol'dan Ermenilere kuva-yı muavene (yardımcı kuvvetler) geleceğini işitmiş, Ruslarla araları açıldığından beklenilen bu kuvvet gelmemiştir. Erzincan'da kalan Ermeniler arasında maskat-ı resi (doğum yeri) Türkiye olup uzun müddet Rusya'da kalmış olan efrat (kişiler) mevcut ise de, Rusyalı Ermeni olarak yalnız Bağdasarof isminde bir doktor varmış. Erzincan'da altı Rus zabiti kaldığını işitmiş, Ermenilerden korktuğu için çıkıp görmemiş. Vazifeleriyle akıbetini öğrenememiştir. Ancak bu zabitlerden birisinin Ermenilerle giderek ahaliyi icra eylediği bir muharebe esnasında telef olmuş bulunduğunu bir Ermeniden işitmiştir. Ruslar çekildiği zaman Ermeniler her Rus Neferi için kendileriyle beraber kaldığı takdirde muhassasatının (maaşının) yüz mislini fazla vereceklerini ilan etmişlerse de kimse kalmamıştır. Memalik-i müstevliyede (İşgal bölgelerinde) Rus askerleri kalıp kalmadığını bilmiyor. **Yalnız pencere altından geçen Ermenilerin mükâlemelerinden (konuşmalarından) Erzurum ve civar ahalisini kâmilen (tamamen) kestik, burayı da öyle yapacağız sözlerini işitmiştir. Ermeniler dokuz yaşında ve Niko ismindeki oğlu dört gün evvel odasından götürülmüş bir daha getirmemişlerdir. Ne yaptıklarını bilmiyor. O günden itibaren korkusundan diğer beş yaşındaki çocuğuyla gizlenmiş hiç görünmemiştir.** Erzincan'ı işgal ettiğimiz gece Ermenilerle vuku bulan muharebeyi işitmiş Türklerin geleceğini düşünemediği için Ermeniler geriden kuve-yi imdadiye alarak ahali-yi islamiyeyi katliam eylemekte olduklarına zahip olmuştur (düşüncesine kapılmıştır). Ertesi gün ancak şehrin Türkler tarafından işgal olunduğunu öğrenebilmiştir.

Aslına mutabıktır (uygundur).

Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı
Miralay (Albay)
Kâzım Karabekir

Ermenilerin Mamahatun'da (Tercan) yaptıkları mezalimden kadın ve çocuk cesetleri

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 63

Belge No: 1997

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi sayı: 85, s. 5-15.

"Rusya"dan Suret-i Firarım.

İsmim "Otto Fenşer"dir. "Graddensi"de aramsaz (yerleşmiş bulunan) Yüz Kırk Birinci Piyade Alayı'na mensubum. Yirmi Yedi kânûn (Aralık) 1914'te Şarki Prusya (Doğu Almanya)'da mecruh düşerek (ayaralanarak) Ruslar tarafından esir edildim. Ruslan beni "Olbonlisk"de bir astaneye götürdüler. Altı hafta burada kaldıktan sonra ahval-ı sıhhiyemin müsaadesinden bahisle (sağlığımın uygun olduğunu söyleyerek) "Turkosfo"ya (Sibirya'da) gönderdiler. Burada masarif-i zaruriyemize mukabil (zorunlu ihtiyaçlarımıza karşılık) yevmiye on kapik veriyorlardı. Açlık ve soğuktan son derece müteessir oluyor idik. Bu hususta vaki olan şikâyetlerimize muhafızlarımız "Alman domuzları her şeye tahammül etmeli" diyerek mukabele ediyorlardı. Rusların hakkımızda reva gördükleri bu nâ-lâyık (layık olmayan) muameleler bizi son derece müteessir ederek sabrımızı tüketiyordu. Arkadaşlarımdan birçokları firar tasmim (niyet) ediyorlardı. Ceman (Toplam) iki yüz kişi bir barakada bulunuyorlardı. Barakamızın yanında üsera zabitinin (esir sabuyların) ikametine tahsis olunan bina vardı. Bizimle beraber bulunan Avusturyalı üsera da firar fikrine iştirak ediyorlardı. 20 Nisan 1915'te ilk defa olarak firara teşebbüs ettik. Ve cephe-i firarımız, Romanya hududu iki Alman zabiti, iki Avusturyalı zabit namzedi, bir başçavuş ve bir de ben olmak üzere ceman altı kişi idik. Hudutta kâin (Sınırda bulunan) "Onkoten" Kasabası'na gelmiş idik. Burada bir nehirden geçmek lazım geliyordu. Aramızda ilk defa zabitlerin geçmesi karargir oldu (kararlaştırıldı). Onlar geçtiler. Biz tam geçmek üzereyken düşman devriyeleri üzerimize ateş ettiler. Durmaya mecbur olduk. Nihayet yakalandık ve fevkalâde fena muamele gördük. Muhafızlarımız ekseriyetle kırbaçla üzerimize yürüyerek bizi dövüyorlardı. Hapishaneden hapishaneye gönderildik. Nihayet Rusya ihtilali herkesin olduğu gibi bizim imdadımıza yetişti, bizim için de saat-i istihlası (kurtuluş zamanı) tekrar gelmiş idi. İlk zuhur edecek (doğacak) fırsattan hemen istifadeye amade (hazır) bulunuyorduk. Tahlilimiz bu hususta bize yaver oldu. Ve firarımızı teshil edecek (kolaylaştıracak) müsait fırsatlar ihdas etti (ortaya çıktı). İhtilal esnasında Volga Nehri üzerinde kâin "Astrahan" şehrinde bulunuyorduk. Zıyyık-ı maişetimizi (Geçim darlığımızı) gören Rus Hükümeti

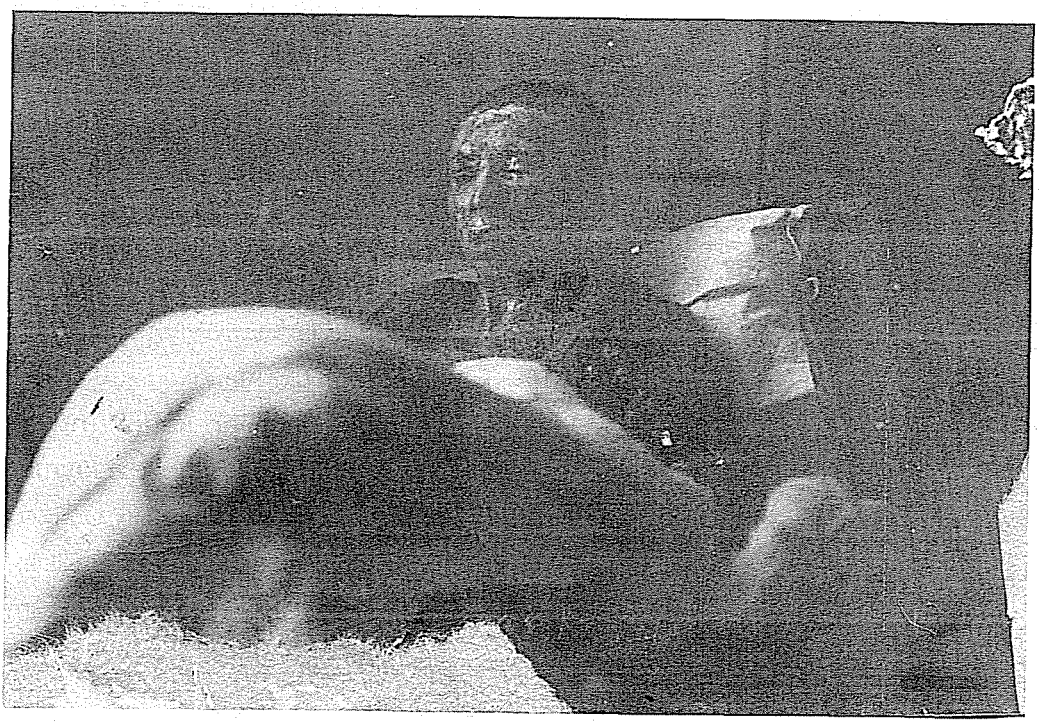

Erzurum'da Türklerin içine doldurularak yakıldığı konak

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 65

hakkımızda büyük bir lütuf gösterdi ve kasaba dahilinde amelelik ederek para kazanmamıza müsaade etti. Bu fırsatı fet etmedik (kaçırmadık). Evvela kasabada mütemekkin (oturan) felaketzede hemşirelerimizle tanıştık. Ruslar Prusya-yı Şarki'yi hin-i istilalarında (ele geçirdikleri zaman) oradan birçok genç kız beraber alıp Rusya'ya getirmişlerdi. Yekdiğerimize (Birbirimize) karşı pek büyük bir hiss-i muavenet ile mütehassis bulunuyorduk (yardım duygusu içinde idik). Ruslar bu kasabada bulunan Alman ve Rus esirlerinden seksen kişiyi ben de dahil olmak üzere çalışmak üzere Tiflis'e gönderdiler. Burada firar için tekrar fırsat aramaya başladım. An-asıl (Aslında) Almanyalı olan bir Rüstan pasosuyla elbiselerini satın aldım. Ve bir Rus askeri olduğumu iddia ederek trene bindim. ***Ve Sarıkamış'a geldim. Sarıkamış İstasyonu'nda ilk defa olarak Ermenilerin Türklere karşı yaptıkları harekât-ı gaddaranenin (acımasızca hareketlerinin) şahidi oldum. İstasyon civarında on kadar Türk neferi (eri) odun taşımakla meşgul idiler.*** Bir gün evvel yağmur yağdığından nakliyat kâfi derecede (yeterince) seri bir surette cereyan edemiyordu. **Türk neferlerine nezaret eden bir Ermeni bundan münfail olarak (dolayı) Türklere karşı itale-i lisana (küfretmeye) başladı. Ve elindeki sopayı Türklerden birine vurarak biçare Türkü hâk-i helake serdi (şehit etti). Sarıkamış'tan sonra Karaurgan'a geldim. Bu kasaba Sarıkamış'tan otuz kilometre bu'd mesafededir (uzaklıktadır). Karaurgan'da üç gün kaldım. Burada Ermenilerin Türklere karşı takip edegeldikleri harekât-ı gaddaranenin şahidi oldum. Misafir olduğum evin sahibi Türk idi. Ermenilerin haftada en az iki defa evlerini taharri ettiklerini (aradıklarını), ellerine geçen zi-kıymet (değerli) eşyaları aldıkları gibi hiç yoktan bahaneler ihdasıyla (uydurarak) kendilerini dövdüklerini yana yakıla anlattılar. Karaurgan'dan itibaren dekovil hattından bilistifade Erzurum'a geldim. Burada da bir hafta kaldım. Şehir bir harabe halinde idi. Camiler kâmilen (tümüyle) hamam ve ambara tahvil olunmuş idi (çevrilmişti). Gece saat sekizden sonra Türklerin dışarıya çıkmaları katiyen men edilmiştir.**

Bir akşam üç Ermeninin de bir Türk kızına fiil-i şeni tasallut (alçakça tecavüz) ettiklerini gördüm. Kızın feryadı üzerine Ermenilerden biri hamil olduğu (taşıdığı) bıçakla derhal kızı öldürdü. Civarda bulunan polislerden birine koşarak ihbar-ı keyfiyet ettim (Durumu bildirdim). Polis geldi öldürülen

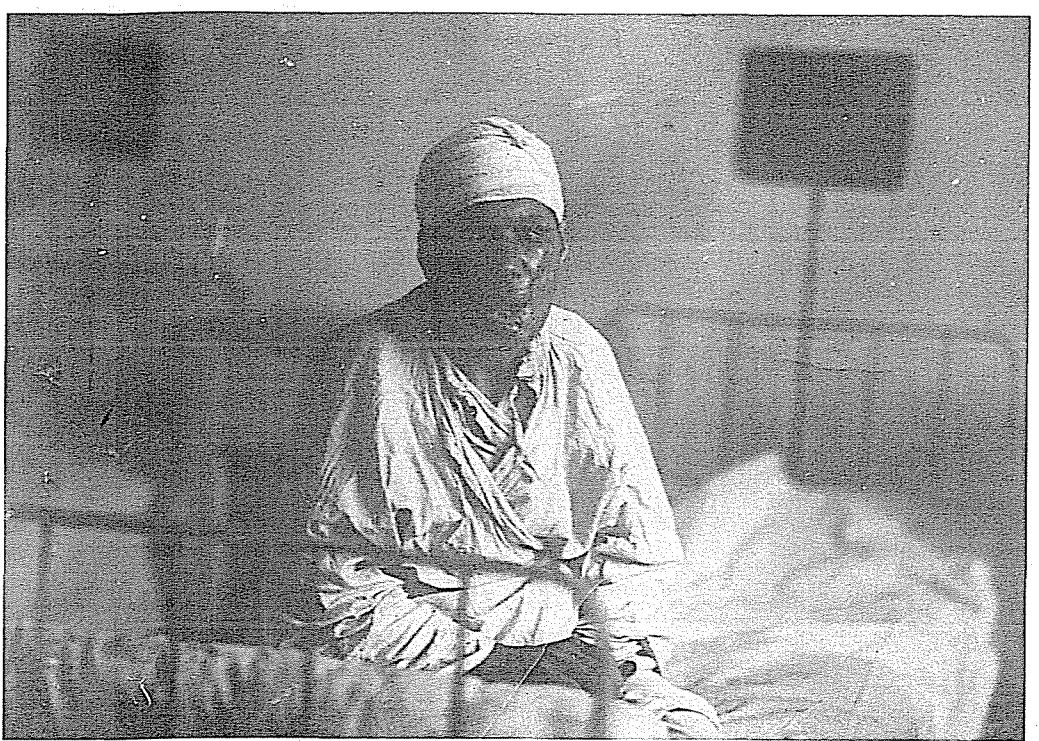

Kars'ta canlı olarak yakılmaktan kurtarılan Türk kadınlarından biri

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 66

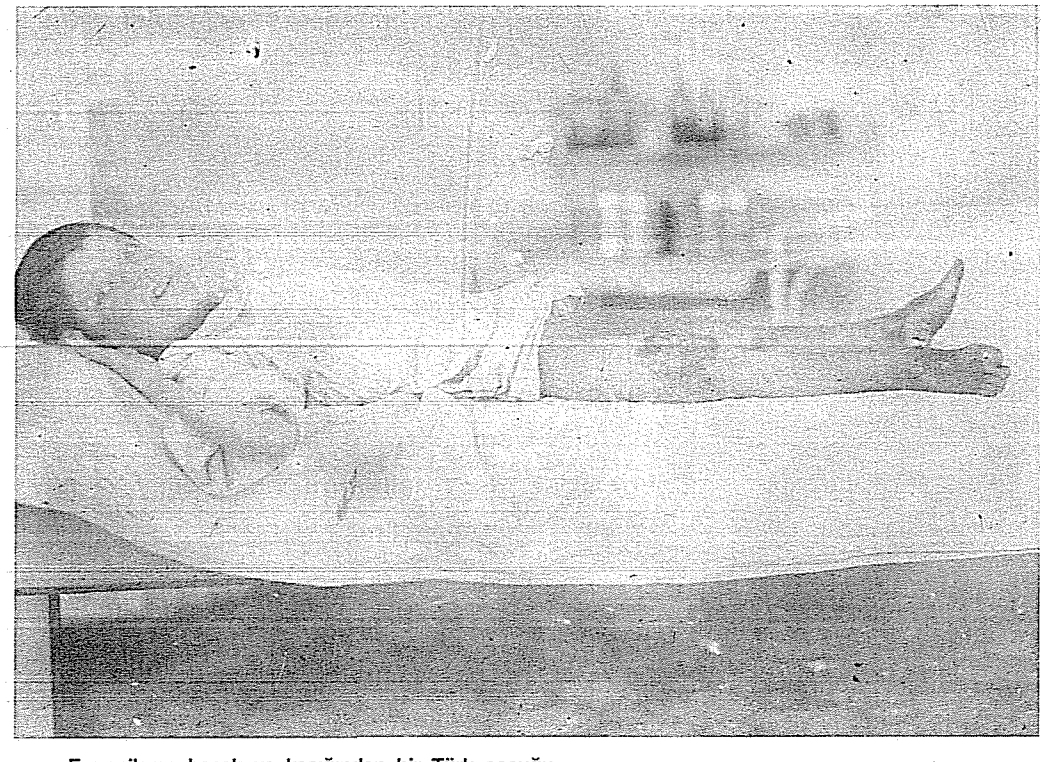
kızın Türk olduğunu anladıktan sonra istihfafkârane (küçümseyerek) omuzlarını kaldırdı ve zararı yok Türk kızıymış, Türkler kâmilen mahvolmalıdır diye mukabele etti. Erzurum'dan Mamahatun'a müteveccihen (doğru) hareket ettim. Yolda taş kırmakla meşgul birçok Türk esirlerine tesadüf ettim. Benden tütün ve ekmek istediler. Mamahatun'da bir Türk dükkânına gititm. Ve birkaç kutu konserve satın aldım. Mağazaya aynı zamanda bir de Ermeni zabit geldi. On iki kutu kadar konserve aldı. Ve dükkancıdan fiyatını sordu, dükkâncının yirmi yedi rubli demesi üzerine derhal küfür etmeye başladı. Ve aldığı şeylerin parasını vermeden gitti. Dükkâncı bu halin ekseriyetle vaki olduğu ve Ermenilerin mübayya ettikleri (aldıkları) eşyanın esmarını tediye etmediklerini (fiyatını ödemediklerini) söyledi. Birkaç gün sonra otomobille İrşensun'a hareket ettim. Şoför birkaç gün evvel Kürtlerin cephede bulunan bir Ermeni taburuna taarruz ettiklerini ve Ermenileri bidayette (başlangıçta) mevzilerinden tard etmişlerse de bilahara Ruslar tarafından gönderilen kuva-yı imdadiyenin, mukabil (karşı) taarruzu üzerine ricate (çekilmeye) mecbur olduklarını anlattı. **Civarda bulunan bir Türk köyünün kaçmaya muvaffak olamayan kadın, ihtiyar ve çocukları kâmilen Ermeniler tarafından katledilmiş ve köydeki zi-kıymet eşya Ruslar tarafından kâmilen yağma edilmiş.** İreşenson'da Yüz Elli Üçüncü Alay'a kaydolundum. Birkaç gün sonra ileri karakola memur edildim. Ve burada ilk fırsattan istifade ederek Türklerin tarafına kaçtım. Türk zabit ve neferlerinden gördüğüm hüsnü kabulden (iyi davranışlardan) dolayı hissiyat-ı minmetkâranemi (minnet duygularımı) burada dahi tekrarı en büyük vecibe addederim.

İmza
Otto Fenşe

Kars'ta Ermeniler tarafından vahşice yaralanmış bir Türk kadını

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 67

Ermenilerce bacak ve kasığından bir Türk çocuğu

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 68

Ermenilerce canlı canlı yakılmakta iken son anda kurtarılan bir Türk çocuğu

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 69

Ermenilerce başları kesilerek katledilen iki Türk

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 71

Ermenilerce Ilıca'da katledilen çaresiz insanlar

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 74

Erzurum'da Ermeniler tarafından boğazlanarak öldürülen Türk çocukları

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 75

Hasankale'de Ermeniler tarafından baltalarla katledilen Türk cesetleri

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 89

Kars'ta Ermeniler tarafından birbirlerine bağlanmak suretiyle canice öldürülen Türk Askerleri

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 91

Katledilen Türk Erkekleri

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 100

Ermenilerce katledilen Türk kadın ve çocukları

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 101

Sarıkamış'ta Ermenilerin vahşice öldürdüğü bir Türk

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 103

Sarıkamış'ta Ermeniler tarafından gözleri oyularak öldürülen Türk köylüsü

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 104

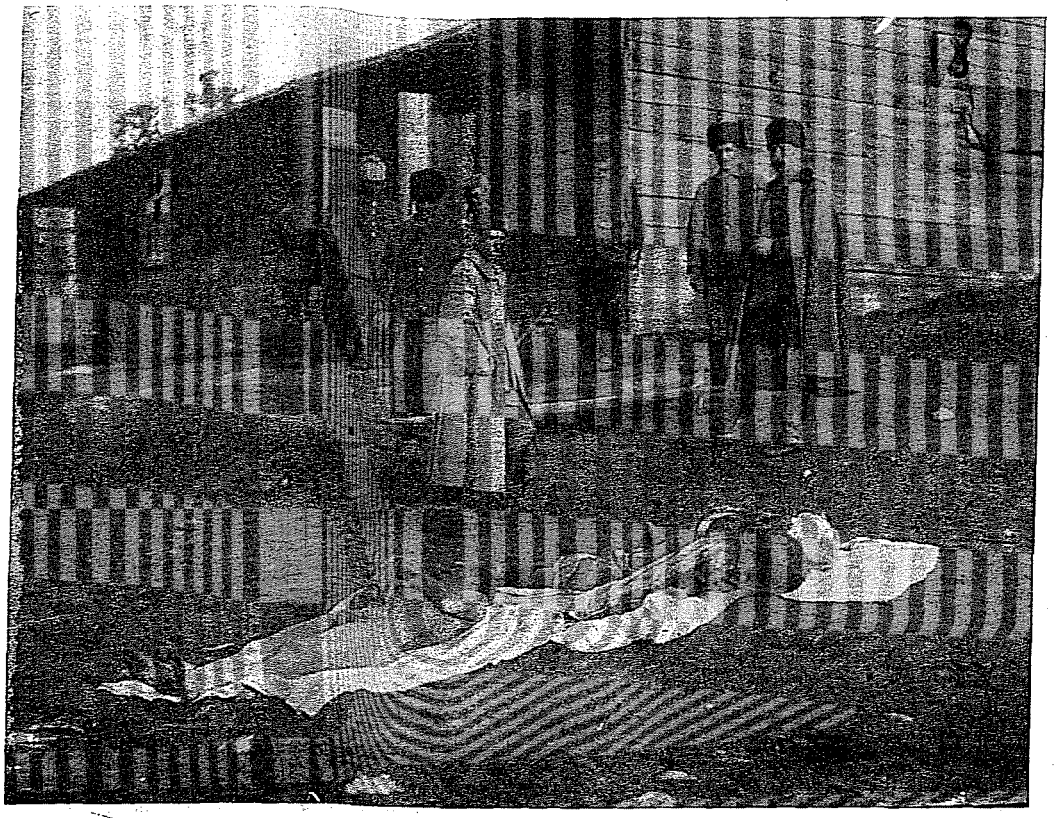
Ermenilerce Kars'ta katledilen Türk Askerleri

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 105

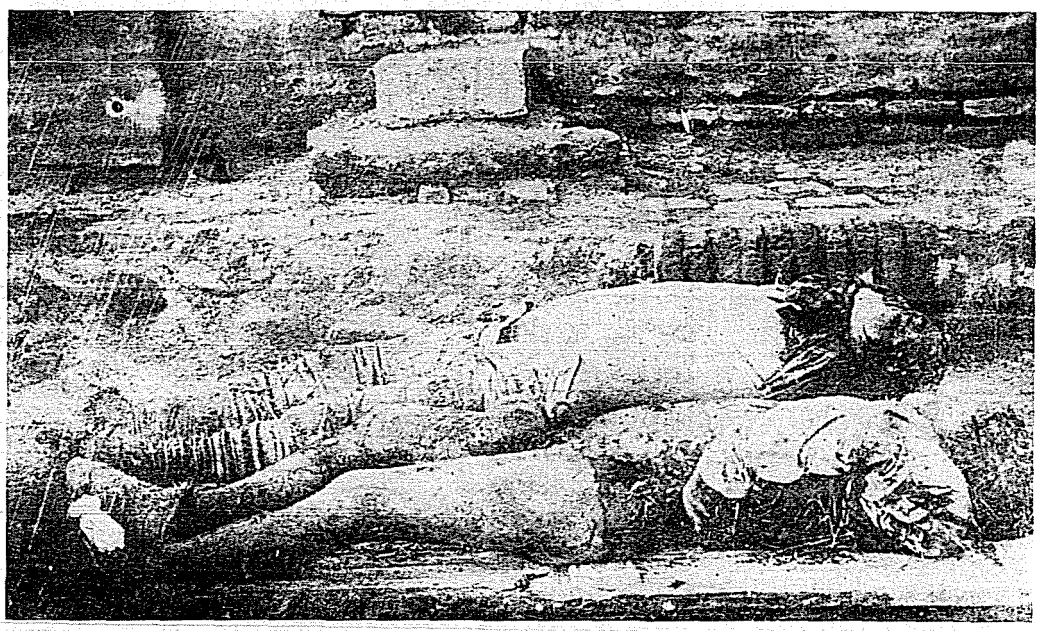
Kars'ta ayakları başlarına bağlanarak Ermeniler tarafından hunharca katledilen Türkler

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 107

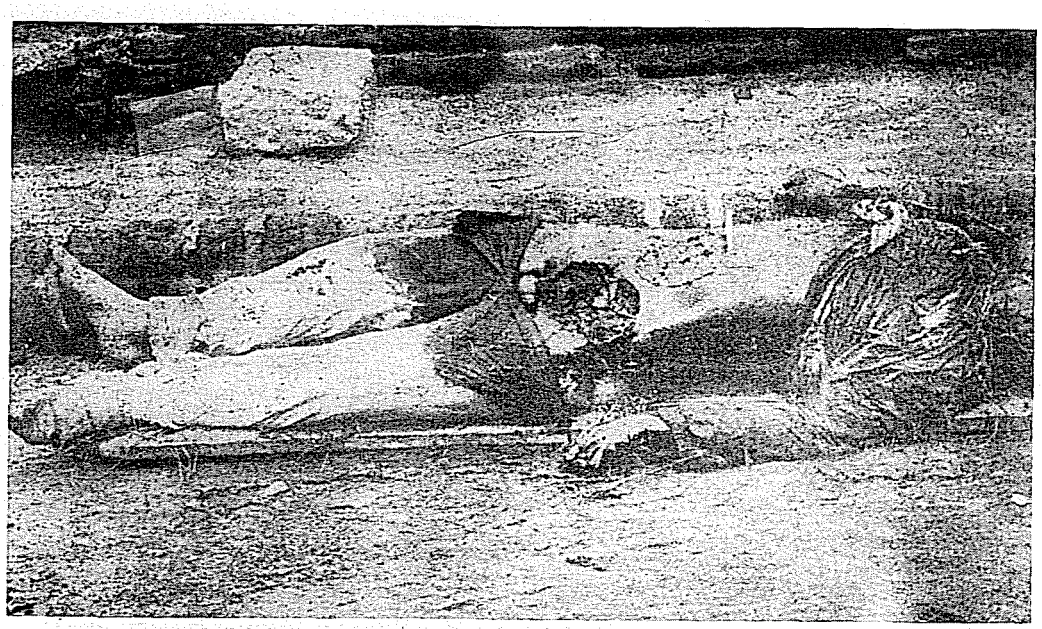
Sarıkamış'ta şehit arama müfrezesi ve Ermeniler tarafından boğazı telle sıkılmak ve vücudunun çeşitli yerleri süngülenmek suretiyle şehit edilmiş esir Türk Askeri

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 116

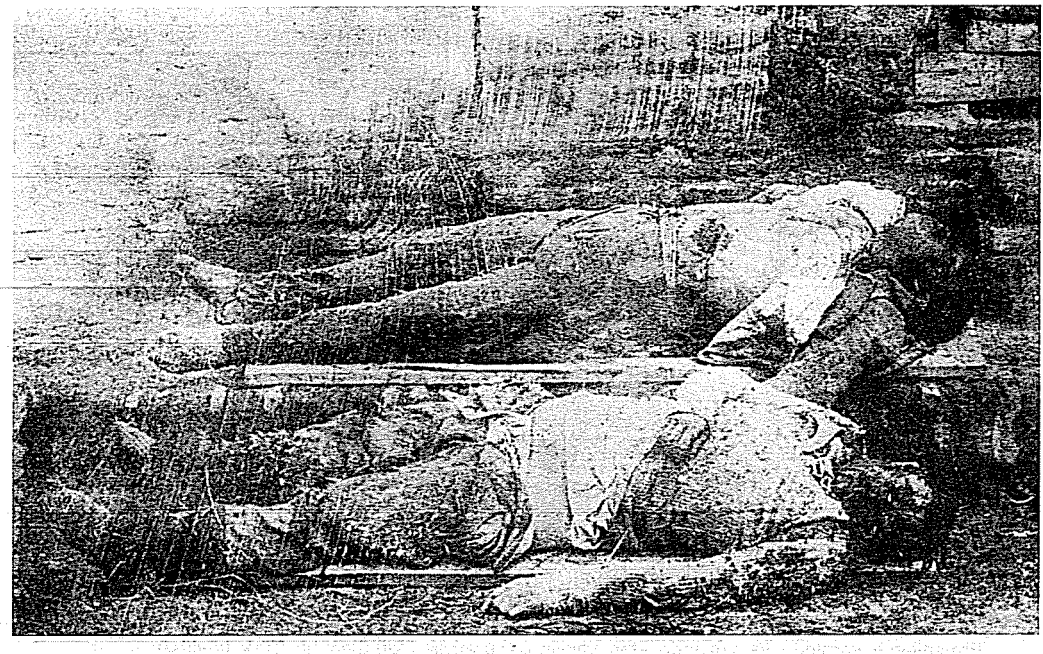
Ermenilerce burunları kesilmek, bıyıkları yolunmak ve karınlarında ateş yakılmak suretiyle öldürülen Türkler

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 118

Ermenilerce karnında ve yüzünde ateş yakılmak suretiyle öldürülen bir Türk köylüsü

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 119

Ermenilerce karnında ateş yakılmak ve yüzleri kesilmek suretiyle öldürülen Türkler

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 120

Ermeniler tarafından kafaları ve kolları kesilerek öldürülen Türkler

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 121

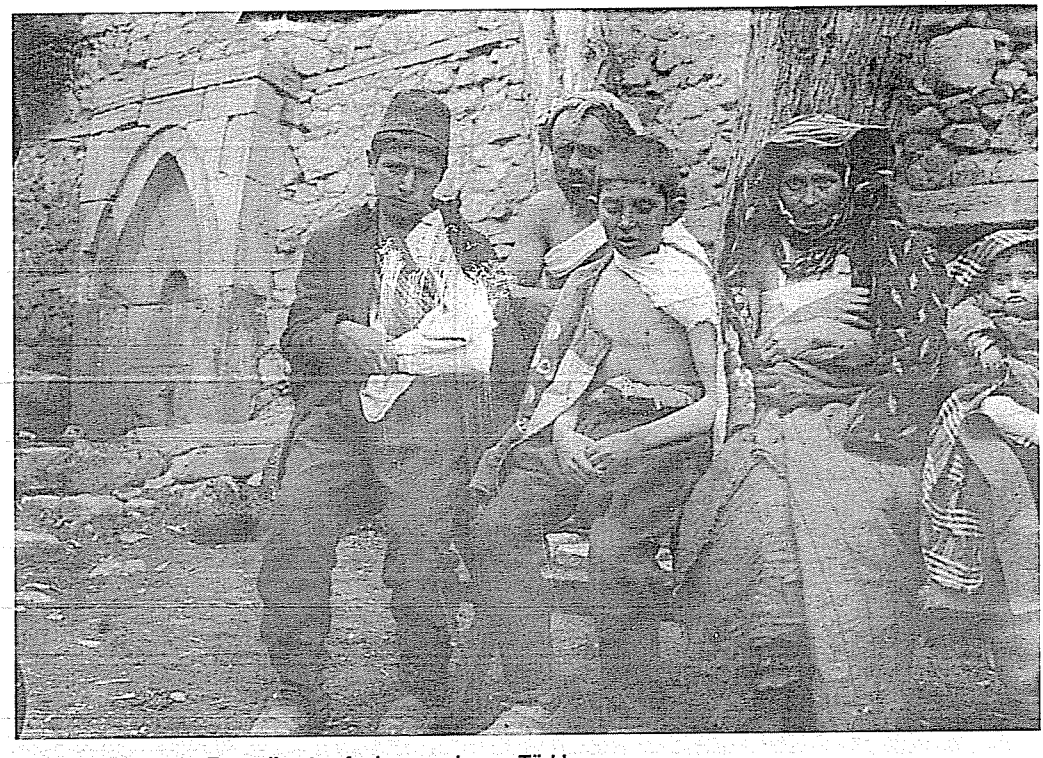
Subatan Köyünde Ermeniler tarafından 25 Nisan 1334 (1918) tarihinde şehit edilen Türk kadınları ve karınları yarılarak rahimlerinden çıkartılan bebekleri

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 123

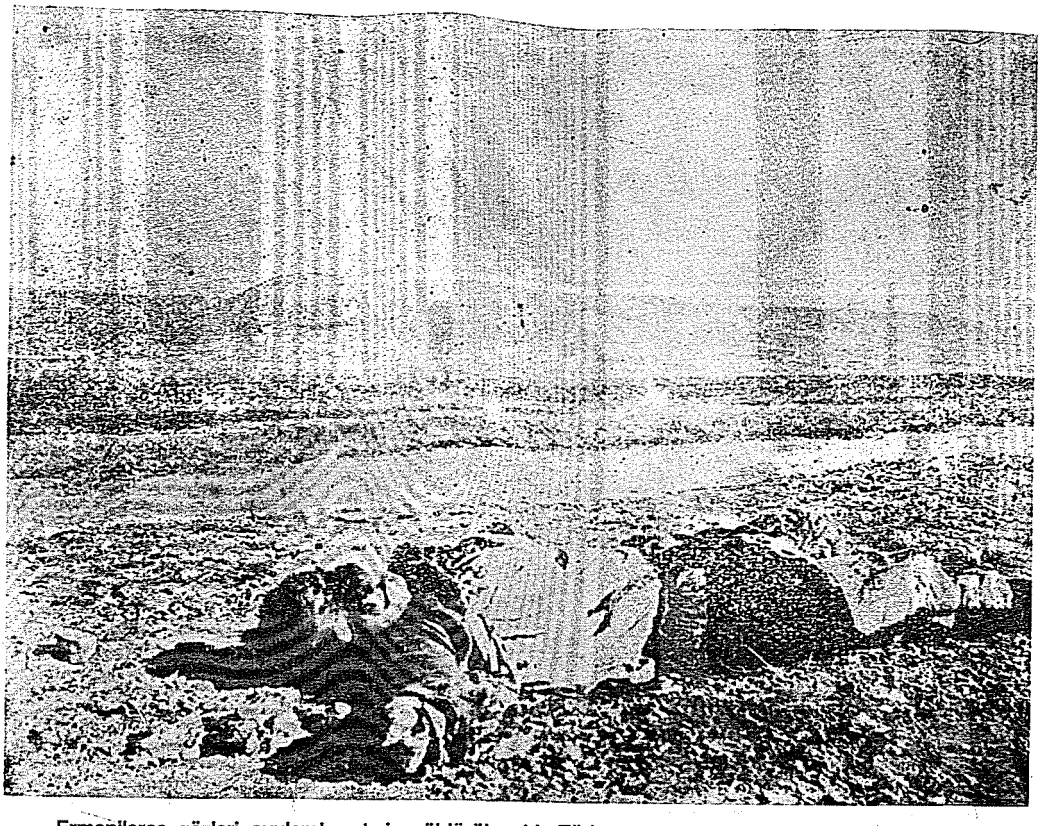
Subatan Köyünde Ermeniler tarafından şehit edilen kadınları ve çocukları

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 125

Hasankale'de Ermeniler tarafından yaralanan Türkler

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 126

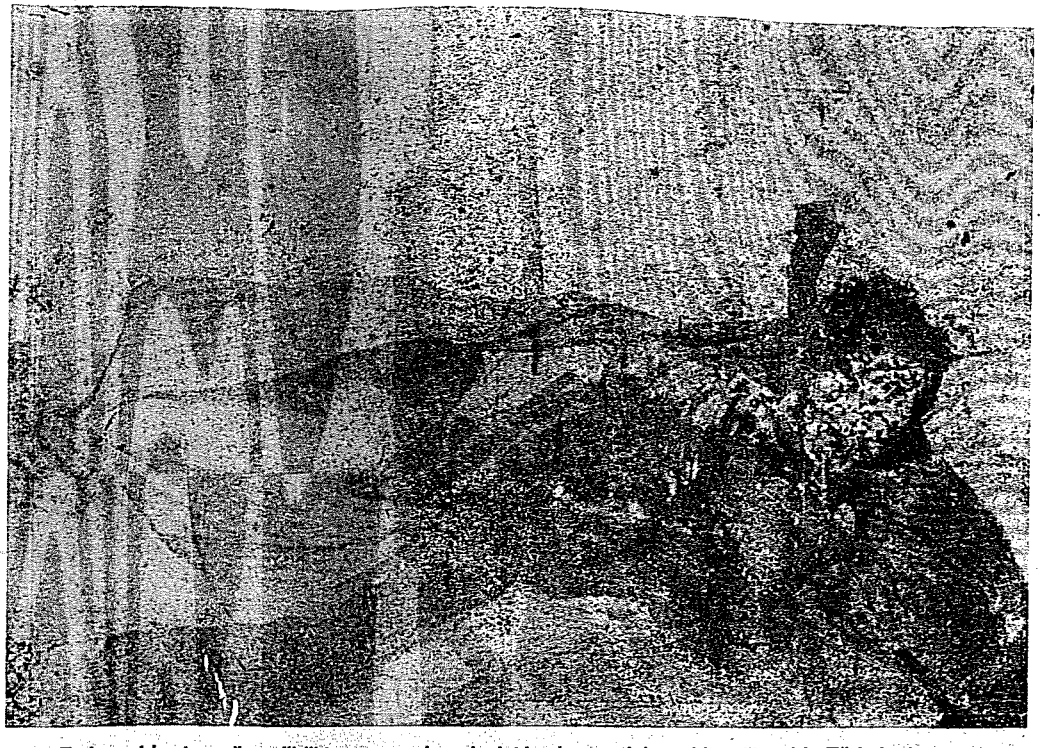
Ermenilerce gözleri oyularak vahşice öldürülen bir Türk

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 55

Başı taşla parçalanmış bir Türk

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 56

Erzincan'da, tecavüz edildikten sonra beyni akıtılmak suretiyle şehit edilen bir Türk kadını

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 58

Erzincan'da Odabaşı Mahallesinde Ermeniler tarafından katledilen Müştak Efendi ailesi

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 59

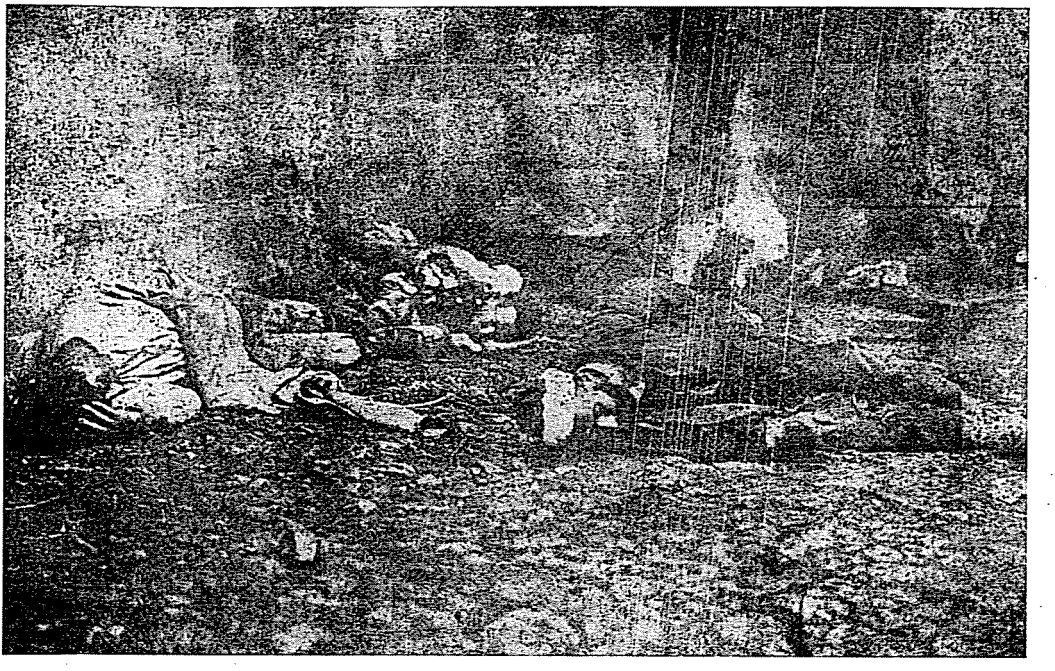
Erzincan Eğrek Köyünde şehit edilen memedeki çocuklar ve 80 yaşını doldurmuş ihtiyarlar

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 60

Ermenilerce Bayburt mezaliminde katledilen çocukları ve kadınları

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 61

Bayburt mezaliminde katledilen çocukları ve hocalar

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Fotoğraf Koleksiyonu, Albüm No. 4, Fotoğraf No. 62